

**Національна академія наук України
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

ІСТОРИЧНІ ЗОШИТИ

О. І. Ганжа

ОПІР СЕЛЯН СТАНОВЛЕННЮ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ В УСРР

Київ 1996

Ганжа О.І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР / Серія «Історичні зошити». — К.: Інститут історії України НАН України, 1996. — 42 с.

ISBN 5—7702—0950—10

У брошурі вперше зроблена спроба висвітлити зовсім невідому сторінку історії України — боротьбу селянства проти становлення тоталітарного режиму.

Для студентів, учителів, усіх, хто цікавиться історією.

ГАНЖА Оксана Іванівна — к. і. н., науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Автор вміщених -матеріалів висловлює особисту точку зору, що не обов'язково збігається з точкою зору редколегії

Р е д к о л е г і я :

С. В. Кульчицький (головний редактор), *О. І. Ганжа* (відповідальний секретар), *О. І. Гуржій*, *В. М. Даниленко*, *М. Ф. Дмитрієнко*, *В. С. Коваль*, *І. С. Хміль*, *Н. А. Шип*

Літературний редактор *В. І. Новицький*

Оригінал-макет підготував *О. І. Мостяєв*

Коректор *С. М. Пільчевська*

Набір підготувала *І. М. Варганова*

У разі передруку матеріалів узгодження з редколегією обов'язкове

Одними з найбільш замовчуваних і тому найменше досліджених сторінок історії нашої держави є сторінки, присвячені опору селян становленню тоталітарного режиму в країні. Оскільки науковий аналіз цих подій давав можливість зовсім по-іншому представити процес становлення радянської влади в республіці, він тривалий час був не тільки небажаним, але й навіть небезпечним. Спочатку опір селян зміцненню тоталітарного режиму розглядався в радянській історіографії лише як контрреволюційний рух сільської буржуазії — куркулів, а його існування було формальним обґрунтуванням репресій, що застосовувалися проти селян на рубежі 20—30-х років. Згодом, намагаючись довести необґрунтованість репресій, які супроводжували процес становлення тоталітаризму, дослідники всіляко применшували, а інколи взагалі заперечували існування селянського опору. Складалося уявлення, нібито тоталітарний режим встановлювався і утверджувався без будь-якої протидії з боку населення.

Виняток робився тільки в тому випадку, коли неможливо було заперечувати існування тієї чи іншої події, наприклад, селянського збройного руху початку 20-х років, а також опору селянства насильницькій колективізації. Але, не заперечуючи самого факту існування такого опору, історики продовжували розглядати ці події як контрреволюційні за своєю суттю, як рух куркулів, що спромоглися втягнути в нього «несвідомі» маси трудящого селянства.

Тільки в останні роки науковці почали більш неупереджено розглядати як історію становлення радянської влади в Україні, так і протидію їй з боку населення. На жаль, селянський опір, особливо в роки непу, все ще лишається недостатньо вивченим. Тим часом історія першого десятиріччя існування радянської влади в Україні — це історія боротьби найбільш численного класу суспільства — селянства — проти тоталітарного режиму.

Реальна політика більшовиків у селянському питанні з самого початку суперечила гаслам і деклараціям, з якими вони прийшли до влади. Прийняття II Всеросійським з'їздом Рад

декрету «Про землю», есерівського за своєю суттю, означало поступку селянам в одному з найбільш важливих для них питань — земельному. Зовні це виглядало як відмова від одного з теоретичних постулатів марксизму в селянському питанні. Однак ця поступка була тимчасовою. Зміцнивши свої владні структури, більшовики почали втілювати на практиці свої уявлення про суспільний розвиток у соціалістичному суспільстві. Однак їх прагнення налагодити державну організацію розподілу продуктів замість торгівлі набрали форм звичайнісіньких реквізицій надлишків сільськогосподарської продукції у селян. Причому ці «надлишки» вираховувалися не на основі потреб селянського господарства, а виходячи з інтересів держави і часто, за свідченням наркомпрода РСФРР О.Д.Цюрупи, бралися «із звичайної норми споживання селян»¹.

Така політика, безумовно, не відповідала сподіванням селянства, економічне становище якого дедалі погіршувалося. Особливо боляче ця політика вдарила по українському селянству, яке було більш заможним, ніж російське. До того ж вона проводилася в Україні більш швидкими темпами і більш прямолінійно, відкрито. На початку 1919 р. радянський уряд України прийняв закон про соціалізацію землі, в якому чіткіше, ніж у декреті «Про землю», були відображені теоретичні погляди більшовиків з цього питання. Практично одночасно з ним в українському селі була запроваджена продрозкладка.

Ці акти, по суті не тільки позбавляли селян завоювань, здобутих ними внаслідок жовтневого перевороту, а й ставили їх у значно гірше становище, ніж до революції, — замість хліба, який відбирала держава, вони практично не отримували ніяких промислових товарів. Це погіршення охопило майже всі верстви сільського населення і об'єднало їх у спільній протидії політиці властей. Селянський опір набував різноманітних форм, але найбільш небезпечною для влади була збройна боротьба. Саме вона значною мірою зумовила падіння радянської влади в Україні у 1919 р.

Однак селянство не могло погодитися і з політикою відновлення поміщицького землеволодіння, яку проводив А.І.Денікін. У боротьбі цих двох сил воно знову повернулося на бік радянської влади, тим більше, що більшовики відмовилися від деяких заходів, здійснених ними в 1919 р. Зокрема, згідно з новим земельним законом, прийнятим у лютому 1920 р., значна частина землі передавалася у користування селянству. Однак основні елементи політики більшовиків на селі залишалися незмінними. Більше того, продрозкладка дедалі зростаючим тягарем лягала на плечі селянина. Це викликало нове загострення невдоволення селянства, новий сплеск антирадянського руху. Наприкінці

1920 р., застосовуючи тактику партизанської боротьби, повстанці практично контролювали всю сільську місцевість республіки.

Значний розмах повстанського руху змушені були визнати навіть керівні діячі республіки. Ще на IV конференції КП(б)У вказувалося, що «куркуль (а більш точніше і історично об'єктивно — повстале селянство. — *О.Г.*) став фактичною владою на Україні»². А В.І.Ленін, оцінюючи в цілому становище радянських республік на весну 1921 р., змушений був визнати, що «радянська влада зіткнулась з політичною кризою, яка була обумовлена невдоволенням не тільки значної частини селян, але і робітників»³. Але більшовики так і не зрозуміли, що першопричиною кризи взагалі й селянського руху зокрема, як найбільш яскравого її прояву, була саме їх політика — неприйнятна для більшої частини населення. Новий виток війни проти власного народу був презирливо названий ними «політичним бандитизмом». Водночас більшовики намагалися перекласти на селян відповідальність за цю нову хвилю війни, хоч часто-густо селянські виступи провокувалися діями саме представників влади. Так, приводом до виникнення одного з найбільших місцевих селянських повстань (в Ямпільському повіті), за визнанням властей, була «поведінка агентів особового відділу, які проводили самочинні арешти, обшуки і реквізиції, хаотичні мобілізації селян для гужової повинності»⁴.

Закінчення громадянської війни дало змогу радянській владі порушити нещодавно укладені нею угоди з рядом командирів селянських загонів і кинути на боротьбу з повстанським рухом усі свої наявні збройні сили. Про великий розмах і небезпеку для влади селянського руху свідчив і той факт, що для боротьби з ним радянський уряд змушений був виділити дві третини регулярних частин Червоної армії, що діяли проти Врангеля⁵, а також внутрішні війська та частини особливого призначення, які і створювалися для боротьби з антирадянськими повстаннями.

Використання армії проти повсталого селянства, дев'ять десятих якої становили саме селяни, призводило до різкого погіршення морального духу червоноармійців і посилювало дезертирство з її лав. Зростання кількості дезертирів не тільки сприяло поповненню рядів повстанців, але й підривало авторитет армії в цілому і загрожувало існуванню більшовицького режиму.

Ще в грудні 1920 р. В.І.Ленін підписав постанову Ради Праці та Оборони про надзвичайні заходи щодо ліквідації «політичного бандитизму на Україні»⁶. Щоб прискорити розгром повстанських загонів, боротьба з ними була оголошена такою ж важливою

* Напередодні генерального наступу на Південному фронті було зосереджено 143 тис. бійців і командирів Червоної армії.

державною справою, як і боротьба з білогвардійцями⁷. Для безпосереднього керівництва відповідними військовими частинами були створені постійні наради по боротьбі з бандитизмом на всіх рівнях — від всеукраїнської, де спочатку головував М.Фрунзе, а потім Х. Раковський, — до повітових.

20 квітня 1920 р. Раднарком України прийняв «Коротку інструкцію по боротьбі з бандитизмом і куркульськими повстаннями»⁸. Основна увага в цьому документі приділялася посиленню репресивних заходів щодо селянства в разі його підтримки повсталих. Зокрема, в місцевостях, охоплених повстанським рухом, тобто майже на всій території України, вводилися інститут заложників та кругова порука населення за будь-яке заворушення, а тим більше виступ проти радянської влади. У випадках відверто виявленої ворожості населення, відмови видати повсталих кара передбачалася дуже суворою, аж до знищення села. Щоб запобігти переходу селян до повстанців, передбачалася можливість арешту (ув'язнення) всього дорослого населення цілих місцевостей.

За постановою РНК УСРР від 19 травня 1921 р. при військових загонах, що вели боротьбу з «бандитизмом» (а точніше — з повсталим селянством), створювалися «революційні трійки», що надіялися правами ревтрибуналів, тобто їх діяльність не регламентувалася ніякими юридичними процедурами, а рішення виконувалися беззастережно. Проте владі здалось і це недостатнім. 23 серпня 1920 р. Всеукраїнська центральна комісія по боротьбі з дезертирством видала наказ про створення інституту п'яти- і десятихатників⁹, які мали відповідати за «порядок» на селі. Цим самим більшовики фактично оголошували відкриту війну селянству.

Таким чином, наприкінці 1920 р. громадянська війна, яка здавалася майже закінченою, починала набувати не лише нових форм, а й нового змісту. Вона розгорталася не проти «білих генералів, поміщиків та капіталістів», а проти селян — основної частини населення. На початку 1921 р. більшовики вустами свого лідера змушені були визнати, що «ми виявляємося втягнутими в нову форму війни, новий вид її»¹⁰.

За офіційними даними, наприкінці 1920 — на початку 1921 р. тільки у великих повстанських загонах налічувалося понад 100 тис. чол.¹¹ А скільки їх брало участь у численних місцевих повстаннях, які мали місце в різних частинах України, невідомо. Так, у повстанні, яке спалахнуло в Ямпільському повіті взимку 1921 р., взяло участь понад 15 тис. чол.¹² Причому значну частину повстанців становили незаможні селяни, які за задумом більшовиків, мали бути їх опорою на селі. Зокрема, в Чернігівській губернії вони становили майже чверть складу повстанських загонів¹³.

Частини Червоної армії широко використовували каральні заходи, що передбачалися вищезазначеними урядовими поставами. Наприклад, коли з'ясувалося, що повстанські загони під керівництвом Терезова та Нікольського, що діяли в Луганському повіті, склалися головним чином з жителів села Волкодавово, було спалено 230 дворів цього населеного пункту¹⁴. За підозрою в руйнуванні залізничного полотна на роз'їзді Казанка — Новий Буг (Одеська губернія) радянський панцерник обстріляв село Нова Дмитрівка. Внаслідок цього було вбито і поранено 30 чол., згоріло 12 хат¹⁵.

Подібні факти, які хоч інколи і зустрічали опір з боку низових радянських і партійних працівників, були непоодинокими протягом усього часу боротьби з селянським повстанським рухом. Частим застосуванням репресій грішили не тільки військові. Цивільні владні структури, будучи не в змозі адміністративним шляхом відвернути селян від повстанської боротьби, також дедалі частіше вдавалися до репресій. Так, в Ольгопольському повіті (Поділля) за розпорядженням голови виконкому було спалено велике село, а значну кількість його мешканців, у тому числі комуністів, мали вислати вглиб Росії¹⁶. Безумовно, такі дії властей не могли не викликати посилення антирадянських настроїв селян.

В свою чергу, повсталі також діяли не в «білих рукавичках». У захоплених місцевостях вони перш за все розправлялися з радянськими працівниками, активістами, членами сільрад, червоноармійцями, членами комнезамів. Так, при нападі на село Мар'янівку Гайсинського повіту вони викололи очі голові сільради і його заступнику¹⁷. Особливо жорстоко повсталі розправлялися із захопленими у полон продармійцями. Після захоплення одного з зсипних пунктів Олександрійського повіту Кременчуцької губернії вони вкинули в казан з окропом трьох продпрацівників¹⁸.

Не визнаючи офіційно загальноселянського характеру повстанського руху, радянська влада все ж розуміла, що перемоги невдоволене селянство і утвердитися на селі вона зможе тільки за умови розшарування його мешканців, посилення протистояння між різними соціальними верствами і нацькування їх одне на одного. Для безпосереднього виконання цих завдань у травні 1920 р. були створені комітети незаможних селян (КНС), які мали об'єднати наймитів, бідноту та частину маломісних середняків, тобто верстви, «соціально близькі» до пролетаріату.

Намагаючись утвердити свою владу на селі, комуністична партія почала вживати рішучих заходів, спрямованих на його подальше розмежування, загострення відносин між різними соціальними верствами. Вона силкувалася придушити повстан-

ський рух селян руками самих же селян. Так, в одній інструкції Київської окружної наради по боротьбі з бандитизмом вказувалося, що «основною метою створення інституту відповідачів є не негайний розгром бандитизму шляхом репресій, а внесення розбрату та розмежування на селі»¹⁹. Одним з найбільш поширених методів нацьковування селян один проти одного було запровадження винагороди за повідомлення про людей, які сприяли повстанському руху. Причому ця винагорода давалася за рахунок конфіскованого у місцевих селян майна.

Найбільш активними провідниками лінії партії в цьому питанні стали КНС, які були названі «органами державного значення», що означало перетворення їх (а не сільрад) на фактичні органи влади на селі. Спираючись на підтримку держави, що надала їм можливість налагодити своє господарство за рахунок багатих сусідів, з якими біднота ворогувала ще з давніх часів, незаможники відповіли на заклик більшовиків «Незаможник! На куркульського коня та проти бандита» створенням своїх загонів. На початку літа 1921 р. у всіх губерніях України, за винятком Волинської, існували загони самозахисту та збройні формування незаможників. Всього у збройній боротьбі на боці радянської влади взяло участь понад 56 тис членів КНС, об'єднаних у 750 загонів²⁰.

Залучення незаможників до активної боротьби з повстанцями звужувало соціальну базу останніх. До того ж, крім безпосередньої участі у бойових діях, члени КНС проводили значну роботу по розмежуванню села. Вони конфісковували майно селян, які підтримували повсталих, що позбавляло останніх можливості отримувати харчі, одяг, фураж, поповнення. Подібні дії незаможників не могли не викликати відповідної реакції, внаслідок чого значна частина радянських активістів опинялася під загрозою терору. За 10 місяців 1920 р. було вбито 152 голів сільських КНС, не рахуючи тих, хто загинув у боях²¹. У першій половині 1921 р. загинуло вже близько 1,5 тис. чол., у тому числі 686 червоноармійців, 9 командирів, понад 100 радянських службовців, 56 продармійців, 108 міліціонерів, 78 членів виконкомів рад та КНС, 474 інших громадян²².

Узагальнюючих даних про втрати з іншого боку, на жаль, немає. Про кількість загиблих повстанців ми можемо судити головним чином за рапортами командирів військових частин, що діяли проти повстанців, та деякими іншими документами. Так, у поданні про нагородження орденом Червоного прапора Окремої Заволзької бригади вказувалося, що з 12 по 28 січня 1921 р. вона знищила близько тисячі повстанців²³.

Одночасно із заходами, спрямованими на розмежування села, перед партійно-державним керівництвом республіки постала

гостра потреба ліквідувати умови, що породжували негативне ставлення селянства до нього, змінити старі методи дій на нові, перейти до політики, яка б більше відповідала життєвим інтересам селянства. Лише після запровадження непу настрої села почали змінюватися. Оскільки основна маса селян боролася не проти радянської влади як такої, а проти заходів, що не відповідали їх корінним інтересам, відмова від політики «восьмого комунізму» знімала основне на той час протиріччя у взаємовідносинах між більшістю селянства і владою.

Спаду збройного руху селянства певною мірою сприяла і амністія, оголошена V Всеукраїнським з'їздом Рад у березні 1921 р. В цілому у республіці нею скористалося близько 10 тис. повстанців²⁴. Серед них — такі відомі ватажки, як Волох, Мордалевич, Шевчук, Солтис, Громовий та інші. Однак амністія не змогла відразу суттєво вплинути на чисельність селянських загонів, зменшення розмаху повстанського руху. Це зумовлювалося різними причинами, перш за все тим, що в Україні у першій половині 1921 р. продовжувалося активне збирання продрозкладки. Ідея продовольчого податку ще не стала втілюватися в життя. Селянству був потрібен час, щоб усвідомити та відчувати реальні зміни в державній політиці, тим більше, що вона залишалася двоїстою. Радянська влада не мала наміру відмовлятися від політики насильницького розшарування села та підтримки його бідняцько-незаможної частини. Причому останнє робилося за рахунок найбільш заможної частини селянства. Зокрема, на це звертала увагу I Всеукраїнська нарада КП(б)У, яка відбулася в травні 1921 р. В її резолюції підкреслювалася необхідність поєднання непу з підтримкою комнезамів в їх боротьбі за приборкання куркульства²⁵.

Все це зумовило зміни в соціальній суті селянського руху. Він все більше ставав професійною діяльністю декласованих елементів міста і села, які були розбещені світовою та громадянською війнами. Поступово ця боротьба перетворювалася на безглузде взаємознищення: заможні вирізали бідноту, а незаможники — багатіїв. До того ж зміна співвідношення сил вела до того, що командири повстанських загонів дедалі частіше змушені були вдаватися до примусової мобілізації місцевого населення, насильницького вилучення у селян продуктів харчування. Особливо це стосувалося більш-менш заможних господарств, бо подібні дії повстанських загонів перш за все негативно позначалися на стані їх господарства. Каральні заходи держави також спрямовувалися проти них. Подвійний прес, під яким опинилося селянство, в поєднанні з новою політикою держави і прагненням селян до відновлення та піднесення своїх господарств поступово спричинили їх відхід від повстанського

руху. Так, серед тих, хто добровільно склав зброю в Катеринославському та Павлоградському повітах лише протягом одного місяця, було 117 безземельних селян, 57 — мали земельний наділ в 1—2 десятини, 42 — з наділом 3—5 десятин і 49 — з наділом понад 6 десятин²⁶.

У другій половині 1921 р. розпочався спад повстанського руху. Особливо помітним він був на Лівобережжі, де чисельність повстанських загонів різко зменшилася. Значною мірою це зумовлювалося розгромом «партизанської армії» Махна в серпні 1921 р. На Правобережжі цей спад був не таким явним, бо сусідні держави, зацікавлені в дестабілізації обстановки в Україні давали можливість повстанським загонам не тільки відходити на свою територію у разі поразок, а й використовувати її для підготовки нових рейдів. Найбільш значними стали рейди, проведені при допомозі урядів Польщі і Румунії загонами генерал-хорунжого військ Директорії Ю.Тютюнника та полковника Палія в жовтні-листопаді 1921 р. Це був останній сплеск масового повстанського руху. «Всеукраїнське народне повстання», на яке розраховував С.Петлюра, не відбулося. Радянський уряд зміг швидко мобілізувати значні сили для знищення цих загонів.

В цілому в Україні 1921 р. урядові війська розгромили найбільші збройні формування селян. У ході воєнних дій Червоною армією було захоплено 30 гармат, 333 кулемети, 2667 гвинтівок, значну кількість іншого військового майна. Різко скоротилась і чисельність повстанців. За даними Всеукраїнської надзвичайної комісії, у вересні 1921 р. в республіці налічувалося 64 загони, в яких було 3277 чол.²⁷

* * *

Однак поступове затухання відкритого збройного протистояння початку 20-х років не свідчило про зникнення протиборства між селянством і тоталітарною владою. Радянська влада могла зміцнити свої позиції на селі тільки шляхом утвердження там елементів тоталітарного режиму, який вже насаджувався у країні. Тому вона не могла відмовитися від політики насильницького розшарування села і підтримки свого єдино можливого спільника — бідняцько-незаможницьких верств. Це спричинило продовження її двоїстої політики на селі. З одного боку, суто економічні потреби вимагали розвитку сільського господарства, а отже, й заохочування селянина — високопродуктивного виробника. З іншого боку, через хибні політичні міркування і доктринальні настанови більшовики вбачали в цьому виробнику «класового ворога» і основну ставку робили на мало-, а то й взагалі непродуктивні елементи.

Результативність такої політики виявилася прямо протилежною розрахункам більшовиків, оскільки після отримання допомоги незаможник часто перетворювався на середняка. Безземельний селянин, отримавши наділ, також переходив в іншу категорію. Що ж до середняка, то в міру накопичення коштів і знарядь виробництва він автоматично перетворювався на «куркуля», існування якого для комуністів взагалі було неприпустимим явищем. Крім того, міцні, економічно незалежні товаровиробники не вписувалися в рамки створюваної у Радянському Союзі тоталітарної системи і могли стати силою, здатною реально протистояти насадженню останньої. Поступово курс на ліквідацію заможних верств села став переважати в практичній діяльності держави. Цьому сприяли як зрівняльні настрої бідноти, в якій міцні, заможні господарства викликали заздрощі, так і воєннокомуністичні ілюзії більшості партійних і радянських працівників, які не змогли пристосуватися до умов непу.

Селянство швидко відчувало на собі результати таких настроїв. Незважаючи на численні декларації про зміцнення союзу з усім трудящим селянством, влада продовжувала нацьковувати один його прошарок на інший. Тільки методи цього цькування були більш гнучкими. Замість безпосереднього тиску держава використовувала адміністративні та економічні важелі. Насамперед це стосувалося таких аспектів життя республіки, як податкова і соціальна політика, а також хлібозаготівлі.

Селянству, найбільш активна частина якого була знешкоджена у попередні роки відкритого протистояння, стало надзвичайно важко протистояти тоталітарній державі, тим більше, що вона відразу виключила з суспільно-політичного життя значний його прошарок. Політиці властей, побудованій за принципом «поділяй і володарюй», селянство могло протиставити небагато.

Перш за все це була сільська громадська думка. Вона завжди негативно ставилася до бідноти, на яку влада робила ставку. Враховуючи, що аграрні перетворення перших пореволюційних років створили значною мірою рівні стартові можливості для багатьох селян, таке ставлення для середини 20-х років часто було слушним. Справа в тому, що настрої утриманства, які виникли у частини бідноти в роки громадянської війни, значною мірою збереглися і в часи непу. Звикнувши до постійної допомоги держави, біднота більше розраховувала на неї, ніж на відновлення свого господарства власними силами. Більше того, подібна політика породжувала в психології певної частини селянства зневажливе ставлення до сільськогосподарського виробництва, ведення власного господарства.

Негативне ставлення селян до властей посилювали не стільки пільги, які держава надавала біднішим верствам, скільки те, що

значна їх частина, наприклад податкові, йшла без зменшення загального тягаря, тобто практично за рахунок інших селян. Це давало заможним селянам змогу заявляти, що біднота — дармоїди на шиї селянства. Таке ставлення до державних пільг приводило до того, що частина селян, які з тих чи інших причин тимчасово звільнялися від сплати податків, воліла платити хоча б частину їх, ніж виглядати ледарями в очах селянського світу.

Крім морального спротиву, селянство прагнуло використати для захисту своїх інтересів ті обмежені можливості, які надавалися державою. Першою такою спробою можна вважати діяльність безпартійних селянських конференцій. Їх створенням на початку 1920 р. радянська влада переслідувала декілька цілей. По-перше, вона розраховувала за допомогою конференцій відвернути селян від повстанської боротьби і залучити їх, за словами В.І.Леніна, до «чужої для них справи — будівництва соціалізму». По-друге, і це було найголовнішим для влади, яка мала вкрай обмежену соціальну базу на селі, конференції мали виявити настрої, що панували серед селянства, та ступінь впливу різних його прошарків.

Тільки в 1920 р. було проведено 117 безпартійних селянських конференцій²⁸. На них розглядалися різноманітні питання, які цікавили селян. З метою підняття їх авторитету на них часто виступали з доповідями члени радянського уряду та ВУЦВК. Власті змушені були свідомо відмовитися від класового принципу добору делегатів загальноселянських конференцій. Розуміючи неможливість одразу спрямувати роботу конференцій в необхідному йому руслі, режим не наважився надати їм законодавчого статусу. За його планами, рішення конференцій не були обов'язковими для державних органів. Однак, оскільки конференції виражали громадську думку широких селянських мас, керівним колам республіки доводилося враховувати думку їх делегатів.

Селяни активно використовували той факт, що делегатів на конференції обирали на сільських сходах, і прагнули посилати на них представників усіх прошарків. Особливу активність на сходах виявляли найбільш заможні верстви, оскільки трибуни конференцій були для них єдиною можливістю висловити свої вимоги. Так, у 1923 р. органи влади зафіксували участь представників найбільш заможних верств — куркулів (за радянською термінологією) — у роботі безпартійних селянських конференцій Білоцерківського району (Київський округ). Волхівського району (Лубенський округ) та м. Хмільник (Вінницький округ)²⁹. Надалі їх питома вага серед делегатів конференцій постійно зростала. В 1924 р. представники заможних верств становили в середньому 10—15% рід загальної кількості їх учасників³⁰. Незважаючи на протидію властей, соціальний склад делегатів поступово, але неухильно

змінювався не на користь прихильників режиму. Основну їх частину складали середняки (45%), незаможні селяни — 45%, проте членів КНС серед них було тільки 17%. Комуністів серед делегатів налічувалося усього 1,4%³¹. Це зумовлювало гостру боротьбу на конференціях між представниками бідноти, яких підтримував режим, і більш заможних верств. У той час як члени КНС вимагали продовження політики розкуркулення, заможні делегати висували вимогу передачі землі міцним господарствам та ліквідації КНС³². До речі, вимоги незаможників не користувалися популярністю серед більшості делегатів.

Таким чином, конференції поступово ставали не стільки місцем для політичної обробки селян, як розраховували власті, скільки форумом, де вони намагалися вирішити болючі для них питання.

Робота конференцій показала, що багато мешканців села були незадоволені політикою радянської влади, насамперед збільшенням податкового тягара та охопленням ним все нових сторін селянського господарства, «ножицями цін» та ін. Селяни все більш настійно вимагали зниження податку та зменшення розриву в цінах на сільськогосподарську та промислову продукцію. Коли держава змушена була частково задовольнити ці вимоги, селяни небезпідставно вбачали в цьому свою перемогу. Так, один з виступаючих на селянській конференції Синельниківського району (Павлоградський округ) заявив: «Натискали у попередніх роках, і хоч трохи, а податок зменшили. В цьому році натиснемо — зменшать податок з худоби та чорних парів»³³.

Але поступово у рішеннях селянських конференцій дедалі більше уваги приділялося політичним вимогам. Зокрема, селяни наголошували на необхідності зміцнення і чистки низового радянського апарату. Вони підкреслювали зневажливе, а інколи й хамське ставлення до себе голів і секретарів сільрад, непоодинокі факти їх пияцтва, рукоприкладства і навіть казнокрадства. Особливе обурення селян викликав той факт, що держава не судила цих злодіїв, а лише переводила в інший район, «від гріха подалі». Наприклад, голову Бринської сільради Ізюмського округу, який розтринькав 1200 пудів хліба, перевели на ту ж посаду в Петровський район³⁵. Тому на багатьох конференціях виступаючі висували пропозиції ліквідувати КНС і сільські партійні (комуністичні) організації, створити селянські спілки³⁶. Остання пропозиція, дуже популярна серед селянства, викликала особливе занепокоєння влади, бо її втілення в життя загрожувало існуванню підвалин тоталітарного режиму. На конференціях порушувалося також питання про необхідність чіткого визначення поняття «куркуль», бо його невизначеність розв'язувала руки для свавільних дій представників влади на

селі. Делегати зазначали, що на місцях «куркулем охрещують будь-кого, без розбору»³⁷.

Узагальнивши матеріалами селянських конференцій, питання, які особливо непокоїли селян, завідуючий організаційно-інструкторським відділом ЦК КП(б)У М.Ікс у листі на ім'я генерального секретаря ЦК КП(б)У Е.Квірінга, датованому квітнем 1925 р, **виклав** своєрідну «селянську програму»³⁸, виконання якої могло б зменшити антирадянські (за висловом сучасників) настрої селян. Вимоги цієї програми за їх важливістю автор поділив на дві групи — «програму-мінімум» і «програму-максимум».

Пункти першої передбачали надання певної фінансової і політичної самостійності селу: створення сільрад у невеликих селах, які повинні були складатися тільки з осіб, що займалися сільським господарством, і мати судові права (по дрібних позовах — до 10 - 15 крб.). Селяни також вимагали, щоб їх позбавляли виборчих прав тільки за рішенням суду, а самі вибори проводилися не списочним голосуванням, а за кожного кандидата окремо; держава мала звільнити селян від гербових зборів за прийняття заяв чи видачу довідок сільрадою; сільські ради повинні були мати самостійний бюджет, а сільські школи — переведені на повне державне утримання. Держава повинна була надавати мешканцям села таку ж безплатну медичну допомогу, як і робітникам- міст, а діти селян повинні мати змогу безкоштовно навчатися у профшколах та вузах. Однією з найбільш частих вимог було позбавлення права користування землею тих, хто не обробляв її, або просто повністю здавав в оренду. Цю категорію селян називали на селі ледарями. Більшість таких господарств відносилися до категорії незаможницьких, які користувалися підтримкою влади: саме вони частково або повністю звільнялися від сплати податків.

Значна увага в «програмі» приділялась економічним питанням, зокрема податковим. Селяни вимагали права сплачувати податки не в заздалегідь визначені строки, а протягом року; звільнення від податків сільських кустарів та селян, що реалізують свою продукцію на ринку; фактичного скасування гужової повинності та необхідності виконувати міліцейські обов'язки. Присутні на конференціях вимагали також свободи віросповідання і обмеження прав прорадянських громадських організацій на селі,— Всеработземлісу та комсомолу.

Поряд з цим на селянських конференціях висувалися і більш далекосяжні вимоги — надання рівних виборчих прав селянам і робітникам, пропорційне представництво селян у державних установах або, в найбільш радикальних випадках, передача частини влади селянству, перетворення селянських конференцій на законодавчі з'їзди³⁹. Надалі ці вимоги висувалися навіть частіше, ніж

економічні Так, за даними інформаційного відділу ЦК ВКП(б), на безпартійних селянських конференціях Харківського округу, де вплив урядових органів був найбільш вагомим, делегати висунули пропозиції про здійснення «рівності бідноти, середняків і куркулів, робітників і селян, про вибори низових органів без контролю вищих органів, про збільшення представництва селян у порівнянні з робітниками у ВУЦВК та на з'їздах рад, про вибори на Всеукраїнський з'їзд рад безпосередньо на райз'їздах»⁴⁰.

Таким чином, влада поступово втрачала контроль за роботою селянських конференцій. Вони ставали тим форумом, де селянство мало можливість голосно заявити про свої вимоги, які суперечили аграрній політиці держави. Так, секретар Катеринославського губкому КП(б)У у закритому листі, адресованому в ЦК КП(б)У, змушений був визнати, що безпартійні селянські конференції, які пройшли в губернії у першій половині 1925 р. «виявили велике невдоволення селян нашою політикою на селі, яке в окремих випадках доходить до антирадянських виступів»⁴¹.

На конференціях, які відбулися в першій половині 1926 р., «антирадянські», на думку властей, питання займали все більше місця. Особливу увагу їх делегати приділяли взаємовідносинам між робітничим класом і селянством, диктатурі, як вони вважали, робітничого класу над селянством і вимагали дозволу створення селянського союзу. Порушуючи питання про домінуючу роль більшовицької партії в суспільстві, її диктатуру над безпартійними, вони підкреслювали незнання комуністами потреб селян, що пояснювали малим відсотком останніх у партії. Як альтернатива в їх виступах почала з'являтися вимога створення «відкритої комуністичної партії» з переважанням у ній селян. І, нарешті, третє коло питань, яке дедалі частіше порушувалося на конференціях, — невдоволення засиллям євреїв у партійному та державному апараті, значні пільги євреям-переселенцям і, як вважали селяни, національна нерівність українців⁴².

Увага делегатів конференцій зосереджувалася на питанні про створення селянських спілок, які мали захищати економічні інтереси селянства при збуті сільськогосподарської продукції. Ідея організації останніх, яка висувалася на конференціях ще в попередні роки, стала вимогою не тільки заможних селян, а й середняків, а подекуди й частини бідноти. Так, з 8 районних конференцій Херсонського округу, які відбулися на початку 1926 р., це питання порушувалося на шести, до того ж на половині з них настійно пропонувалося поставити його на порядок денний. Наприклад, на Березнеговатській районній безпартійній селянській конференції (Херсонський округ) група делегатів, що представляла найбільш заможну частину селянства, зробила спробу очолити її керівні органи. Різкі сутички

почалися ще під час виборів президії. Спираючись на середняків, серед яких їх гасла знаходили підтримку, ця група делегатів частково досягла своєї мети: створила платформу для об'єднання проти більшовиків. На додаток до майже всіх вищезгаданих вимог конференція поставила питання про виплату грошей за взяті частинами Червоної армії в роки громадянської війни хліб та худобу, а також повернення вкладів в ощадних касах⁴³.

Всі ці вимоги свідчили про усвідомлення селянством своїх потреб та інтересів. Зрозуміло, що партійно-державне керівництво оцінювало їх як посилення «антирадянських тенденцій селянства». Намагаючись не допустити подальше викристалізування їх вимог і об'єднання селян на цій основі, державні органи дедалі рідше скликали селянські конференції та все більше обмежували коло питань, які виносили на їх порядок денний, аж поки наприкінці 20-х років вони зовсім перестали скликатися.

Особливу увагу селяни приділяли спробам посилити свій вплив на місцеві органи влади, насамперед сільські ради, а також земельну громаду та кооперацію.

Уся соціально-політична історія українського села 20-х років — це історія боротьби селян за політичні, в даному випадку — виборчі, права, оскільки позбавлення їх автоматично означало обмеження в багатьох сферах суспільно-політичного і економічного життя, перетворювало селянина-"лишенця" в громадянина другого сорту.

Конституція УСРР 1919 р. в занадто загальних рисах регламентувала коло осіб, які мали виборчі права. Користуючись цим, селяни делегували до рад представників усіх соціальних прошарків. Це змушувало державні органи час від часу розпускати ради та замінювати їх ревкомами, склад яких не обирався, а призначався. Наприкінці громадянської війни в Україні налічувалося 7 губревкомів та 5 губвиконкомів, 46 повітових ревкомів та 51 повітвиконком, 11151 волосний ревком та 651 волосний виконком⁴⁴.

Напередодні виборів 1921 р. ВУЦВК спеціальною постановою істотно обмежив коло осіб, що мали виборчі права. В ній наголошувалося, що селяни, які використовують найману працю в сільськогосподарському або будь-якому побічному виробництві для отримання прибутку, позбавляються виборчих прав⁴⁵. Крім того там, де влада була неспроможною, навіть за таких обставин, забезпечити соціально прийнятний склад рад, останні знову замінювалися ревкомами.

Після закінчення громадянської війни внутріполітичне життя країни мало нормалізуватися і поступово повернутися до

конституційних форм керівництва державою. Зокрема, надзвичайні органи влади — ревкоми — повинні були поступитися місцем радам.

Розширяючи соціальну базу своєї влади, більшовики змушені були надавати політичні права все зростаючому колу селян. Згідно з положенням «Про виборчі права громадян та про порядок проведення виборів»⁴⁵, прийнятим у вересні 1924 р., підставами для позбавлення виборчих прав селян були тільки незаконна експлуатація ними найманих працівників та одержання прибутків від торгівлі та промислових підприємств. Таким чином, у заможних селян офіційно з'явилася легальна можливість увійти до складу рад.

Зростання суспільно-політичної активності селянства проходило на фоні піднесення сільського господарства. Це, а також усвідомлення селянами значення сільських рад як органів влади створили передумови для активної боротьби всіх груп та прошарків села за захоплення в них керівної ролі. Від ступеню впливу тієї чи іншої організації або групи на більшість мешканців села залежали результати виборів. Неоднакова політична активність різних прошарків села, зумовлена різною їх роллю в його економіці, ускладнювала це завдання, загострювала боротьбу за вплив на низовий державний апарат.

Незаможники за роки громадянської війни призвичаїлись не тільки бути опорою радянської влади на селі, а й самим спиратися на її підтримку. Тому вони вороже зустріли зміни в політиці радянської влади, вважаючи, що вона їх зрадила. В період непу незаможники продовжували мислити і діяти як у період «воєнного комунізму», що викликало невдоволення іншої частини селянства. Особливо яскраво воно виявлялося під час основних кампаній, що їх проводила держава на селі, — виборчої та податкової.

За роки громадянської війни незаможники практично прибрали до рук усю владу на селі. Побоюючись появи конкурентів, вони з великою підозрою поставилися до появи в політичному житті села інших соціальних верств. Протиставляючи себе усім іншим верствам селянства, біднота об'єктивно породжувала у них прагнення об'єднатися з метою захисту власних інтересів. Основну роль у цьому відігравало середняцтво. Велика питома вага давала можливість йому витіснити з сільських рад бідняків, а інколи і допомагати появі в них представників найбільш заможної частини селянства, тих, за ким у радянській історіографії закріпився термін «куркуль».

Не маючи можливості самостійно зберігати вплив у радах, незаможники постійно шукали підтримки з боку держави. Ця підтримка знаходила свій вияв, головним чином, в касації виборів

у тих сільрадах, до складу яких були обрані заможні селяни, а також небажані для незаможників особи. Особливо часто подібні ситуації виникали на початку непу. Оскільки біднота залишалася класовою опорою влади на селі, і уряд побоювався зростаючої політичної активності селянства, ці вимоги значною мірою задовольнялися. Так, були оголошені недійсними результати виборів у сільраду села Незабудкіне Катеринославського повіту, «зважаючи на проникнення до сільради куркульських елементів»⁴⁷. Навіть у 1925, найбільш ліберальному році в Україні була проведена касація виборів більш як 1200 сільрад⁴⁸, тобто близько 12 % усіх сільрад республіки.

Крім спроб анулювання невідгукних для себе результатів виборів, незаможники вперто продовжували виступати проти самого права представників інших верств селянства брати участь у них. З цією метою вони активно використовували передвиборчі кампанії, зокрема кампанію по перевірці виборчих списків. Під їх тиском багато селян позбавлялися виборчих прав як «вороги радянської влади», «вороги ККС», «неблагонадійні елементи», як колишні «заложники» та «відповідачі» або за «агітацію проти КНС» чи «релігійність»⁴⁹. Антизаконність подібних мотивувань була настільки очевидною, що органи влади змушені були, особливо в середині 20-х років, повертати селянам з такими абсурдними звинуваченнями виборчі права.

На противагу ультракласовій позиції бідноти найбільш заможні селяни — куркулі, за радянською термінологією — демонстративно висували загальноселянські вимоги. Майже постійно однією з таких вимог було «вирівнювання у правах» робітників і селян, ліквідація штучного протиставлення однієї верстви селян іншій. В агітаційній роботі вони вміло використовували невдоволення селян антиселянською політикою режиму, головним чином високими цінами на промислові товари і низькими — на сільськогосподарські. Чималу роль у зростанні невдоволення селянства відігравали адміністрування, грубість, зловживання владою боку радянських та партійних працівників. Заможні селяни були найбільш активними у боротьбі за вплив на державні органи. Незважаючи на всі перепони, вони успішно завойовували місця у радах.

Захищаючи свої інтереси, заможні селяни також часто використовували непарламентські методи. Поширення провокаційних чуток, дискредитація політичних суперників, протиставлення центральної влади місцевим органам, зриви передвиборчих зборів, включення до списків «мертвих душ» — ось далеко не повний перелік дій, які вони використовували при проведенні виборчих кампаній. Проте основними їх методами були економічний вплив та господарський авторитет. Спираючись на

них, заможні змогли привернути на свій бік найбільш численний прошарок мешканців села — середняків.

Від позиції середняка залежало дуже багато. Достатньо згадати, що саме його відхід від повстанського руху значною мірою зумовив поразку останнього. Розуміючи це, влада неодноразово намагалася схилити середняка на свій бік, але зустріла різку протидію з боку своєї «опори» — незаможників. Вони не змогли зорієнтуватися у новій політичній ситуації. Замість того, щоб спробувати об'єднати зусилля частини селян на основі спільних інтересів, незаможники намагалися провести до рад тільки своїх членів. Саме цим зумовлювалося «вороже ставлення незаможників до середняка»⁵⁰ у ряді районів республіки, що викликало негативне ставлення середняка до бідноти. Водночас середняки дедалі частіше поглядали у бік більш заможних селян, пропозиції і вимоги яких часто збігалися з їх інтересами. В середині 1925 р. ЦК КП(б)У змушений був неофіційно визнати, що «замість союзу незаможника з середняком фактично склався союз середняка з куркулем»⁵¹. Союз, що намічався між цими двома прошарками селян, був дуже небезпечним для режиму, оскільки об'єднував більшість населення республіки.

Подібна розстановка сил та інтересів на селі багато в чому зумовлювала результати виборчих кампаній. Хід і результати перших після закінчення громадянської війни виборів до рад, які відбулися наприкінці 1921 р., показали, по-перше, значний абсентеїзм селян: абсолютна більшість сільського населення не взяла участі у виборах. Решта ж або «продавала» свій голос за обіцянку надати допомогу під час сільськогосподарських робіт, чи за «частування»⁵². Крім того, вони найчастіше голосували за авторитетних, на їх думку, осіб, до числа яких, як правило, незаможники не відносилися. По-друге, вибори показали, що більшовики та їх ставленики практично не справляли впливу на село.

Хоч історики не мають узагальнюючих даних про результати виборів до сільських рад у 1921 р., але на підставі вибіркових даних про хід виборчої кампанії можна дійти висновку про те, що основного завдання — перетворення рад в органи, здатні приборкати дедалі зростаючу політичну активність заможних селян, — режиму досягти не вдалося. Незважаючи на протидію властей, до складу багатьох рад були обрані заможні селяни. Так, у Радомисльському повіті в сільрадах було виявлено 34 так звані куркулі, Коростенському — 32, а у Верхньодніпровському повіті вони становили майже половину складу виконкому⁵³.

Центральні органи влади оперативно відреагували на невисхідні для них результати виборів. У районах активних дій повстанських загонів вибори або не проводилися, або вже обрані ради знову замінювалися ревкомаами. Так, останні були віднов-

лені в Нікопольському повіті Катеринославської губернії, де «населення не підкоряється радянській владі». В Павлоградському повіті для ліквідації куркульських виконкомів, за словами представника повіткому, довелося застосовувати «методи фізичного впливу»⁵⁴. Результати деяких виборів за клопотанням КНС або під приводом порушення конституції були анульовані. Так, КНС с. Совки Київського повіту вимагали провести перевибори сільської ради, оскільки, за їх словами, два члени сільради, в тому числі її голова, приєдналися до заможних".

Наступні виборчі кампанії, хоча й проходили під більшим впливом держави, істотно не змінили загальну картину. Найбільшу активність продовжували виявляти заможні верстви селян. У 1924 р. в 27 округах України, за даними ЦСУ та Центрвиборчкому, до рад було обрано 1995 заможних селян, тобто 12,4 % від загальної кількості депутатів⁵⁶. Під приводом надто низької активності селян (в середньому по Україні в тому році їх взяло участь 29,2%⁵⁷) Центрвиборчком призначив часткові дострокові вибори, які відбулися в січні-лютому 1925 р. Вони ще раз підтвердили, що союзник і опора режиму на селі — біднота — не може розглядатися як реальна сила в його політичному житті. В той же час заможні верстви виявляли більшу активність і організованість і в деяких випадках добилися керівного становища в радах. Але, щоб не викликати незадоволення властей, вони переважно підтримували середняків або прагнули провести до рад економічно залежних від них селян. Цьому певною мірою сприяла позиція комітетів незаможних селян. Їх відокремленість, зайва фракційність викликали невдоволення середняка. Така позиція двох полярних соціальних сил приводила до того, що у

більшості випадків саме середняків обирали у сільські ради, їх питома вага порівняно з попередніми виборами збільшилася на 12,4 % а бідноти — зменшилася на 9 %⁵⁸.

Результати боротьби, що розгорнулася в ході часткових перевиборів взимку 1925 р., знайшли, хоч й опосередковано*, свій прояв у соціальному складі районних з'їздів рад. За даними Центрвиборчкому, в районних з'їздах 15 округів взяли участь 65 заможних селян (0,6 % загальної кількості депутатів). Найбільший відсоток — 3% — спостерігався в Мелітопольському окрузі, найменший — 0,1% — в Лубенському та Полтавському округах. На райз'їзди у 8 округах заможні не потрапили, але в п'яти округах вони навіть були обрані до складу райвиконкомів⁵⁹, Середняків на райз'їздах було 3777 чол. (33,4 %). Найбільше — 55,8 % — в Мелітопольському окрузі, найменше —

* Слід мати на увазі, що в даному випадку відсів депутатів проводився більш жорстко.

15,2% — в Коростенському. Бідноти було 7467 чол. (66%) з найбільшим відсотком — 84,8 % — в Коростенському та найменшим — 41,2 % — в Мелітопольському окрузі⁶⁰.

Таким чином, незважаючи на спроби держави штучно створити в умовах непу панівне становище бідноти в місцевих органах влади, вже в 1925 р. їх соціальний склад став приблизно відповідати питомій вазі різних прошарків селянства у складі всього населення.

Виборча кампанія 1924/25 років завершилася скликанням IX Всеукраїнського та III Всесоюзного з'їздів рад у травні 1925 р. На останньому була прийнята розгорнута постановою «Про покращення роботи Рад», в якій одним з головних недоліків у діяльності радянських органів під час проведення виборів влада змушена була визнати методи тиску на селян та недостатність демократизму. Про це говорив у виступі на з'їзді і М.І.Калінін. Він підкреслив, що радянські органи проводять свої кандидатури не шляхом ідейного завоювання більшості голосів, а з допомогою тих чи інших механічних маніпуляцій, штучного затягування зборів, виключення зі списків виборців небажаних осіб під виглядом куркулів⁶¹.

Вибори 1926 р. майже не змінили соціального складу депутатів сільських рад: біднота отримала 57,2 % місць, середняки — 41,6 %, заможні селяни — 1,2 %⁶².

Свою відносну поразку місцеві власті одностайно пояснювали розвитком демократії, до якої «селяни не доросли». Секретар Китайгородського райкому (Могилівський округ), пояснюючи провал КНС на виборах, відверто заявив, що «вибори пройшли б добре, коли б представники центру та округу не трусилися за букву закону». «Я міг би провести кого завгодно, коли б нам не заважали», — заявив інший член бюро райкому⁶³.

Підводячи підсумки цієї кампанії, інструктор ЦК КП(б)У, який проаналізував хід перевиборів сільрад, змушений був визнати, що «керівництво залишається за нами лише тому, що зараз немає інших політичних організацій, які б могли легально керувати селом, немає оформлених політичних груп, які б організовано вели боротьбу на виборах і розгортали діяльність по обробці виборців»⁶⁴.

Розширяючи коло осіб, яким надавалися виборчі права, режим у той же час жорстко контролював можливих депутатів. Для цього використовувалися найрізноманітніші засоби. Найбільш поширеною серед них була система голосування на виборах за списками, які попередньо затверджувалися вищими державними органами. При складанні цих списків враховувалися насамперед майновий стан кандидата або ступінь його «слухняності», що призводило часто-густо до невеликого добору випадкових кандидатів, запропо-

нованих державними органами. В разі невдачі своїх креатур урядові структури, намагаючись приховати власні помилки, переводили цих людей в інший район на ту ж посаду, що викликало ще більше невдоволення місцевого селянства⁶⁵.

Зростання політичної активності селянства, яке проходило на тлі зміцнення сільськогосподарського виробництва, приводило до зростання опору «пришлим» кандидатам, «чужинцям». Селяни намагалися внести до виборчих списків своїх кандидатів з одночасним виведенням з них особливо неприйнятних для них осіб. Це було настільки поширеним явищем, що його змушені визнати урядовці. Так, секретар Чернігівського окружного комітету партії Г. Верілас у листі-звіті до ЦК КП(б)У, надісланому в лютому. 1926 р., описував події, що відбулися в селі Раділя, де група виборців склала власний список, за який вела агітаційну кампанію. Вони «...ходили по хатах, читали уривок зі старої промови Калініна про необхідність залучати селян, агітували проти комуністів... На зборах вимагали "голосувати таємно"»⁶⁶.

Автор листа змушений був визнати дуже слабку популярність на селі КНС, партійних і комсомольських осередків. На підтвердження цієї думки він навів результати виборів у селі Виползовське, де були партійний і комсомольський осередки, сильний склад КНС і де «дружно і організовано проголосували проти їх (тобто комуністів. — О.Г.) списку кандидатур». Верілас писав, що намагання уряду зміцнити за допомогою виборів до рад союз незаможника з середняком зазнали краху. Середняки не виконували вказівки, які надходили згори, і охоче провалювали на виборах кандидатури комуністів і членів КНС.

Якщо спочатку селяни мирилися з списочною системою виборів, лише намагаючись внести свої кандидатури або вивести зі списків осіб, найбільш для них неприйнятних, то з часом вони все більш наполегливо виступали проти самого принципу голосування за списками, жорсткого контролю режиму над ходом виборів. Так, у 1925 р. були спроби проведення виборів до сільрад без дозволу районних або обласних державних органів. Подібним чином, незважаючи на протидію голів сільрад та місцевої організації КНС, відбулися вибори в ряді сіл Павлоградського округу. Свої дії селяни мотивували тим, що на селянських конференціях заявлялося, що вони мають право вільно, за власним бажанням обирати до рад⁶⁷.

Прагнення селян внести до виборчих списків своїх кандидатів або провалити рекомендованих не залишилося непоміченим урядовими органами. Не маючи іншої легальної можливості протистояти вимогам селян, державні чиновники визнавали недійсними наслідки виборчих зборів, на яких до складу сільрад проходили кандидатури, не схвалені керівними органами При

складанні списків виборців місцеві органи виключали з них під приводом «контрреволюційності» тих, хто виступав проти режиму, який утверджувався в країні. Яскравим прикладом такого штучного позбавлення виборчих прав можна вважати випадок в Яблунівському районі (Катеринославська губернія), де виконком позбавив 3/4 селян права голосу. Про нього місцеві селяни написали голові РНК УСРР Х. Раковському⁶⁸.

Крім цих законних, з точки зору радянської юстиції, заходів по боротьбі з активністю селян, яка, на думку представників влади, використовувалася в небажаному напрямку, місцеві працівники часто застосовували незаконні, навіть з гутаперчевих понять радянської законності, методи. Так, у Могилівському районі відповідальний партійний працівник, який мав слідкувати за порядком під час виборів на початку 1926 р., був пійманий під час фальсифікації підрахунків голосів і змушений рятуватися втечею. Той факт, що це був непоодиноким випадок, а певним кандидатам враховувалися «мертві» голоси досить часто, негласно визнавали і офіційні органи⁶⁹.

Особливо зловживали цим місцеві органи, коли йшлося про проведення кандидатур комуністів. Негативне ставлення селяни до останніх за роки непу майже не змінилося. Значною мірою це було зумовлено поведінкою сільських комуністів. Яскраву картину їх взаємовідносин з селянами змалював у листі до ЦК КП(б)У секретар Чернігівського окружного комітету партії Г.Верілас «Ми зіткнулися з осередками, в яких після тривалих обговорень не можна жодного комуніста висунути до сільради без побоювань, що він не буде провалений. Відірваність від сільських мас і різні проступки і навіть злочини окремих членів створили обстановку ворожого ставлення. Наприклад, в одному селі, де осередок складається з 20 осіб, один селянин на сході сказав, що для того, щоб бути в осередку, треба вбити не менш двох осіб»⁷⁰.

Незважаючи на таке негативне ставлення до комуністів, вони настійно рвалися до рад, часто вдаючись при цьому до відвертого шантажу селян. Так, у селі Буялик Одеського округу після провалу кандидатури одного з місцевих комуністів—Стоянова, він почав вимагати від виборців пояснення, чому вони голосували проти комуністів, заявляючи, що таке явище є антирадянським, контрреволюційним⁷¹. Після такого "пояснення" кандидатура Стоянова під час наступного голосування набрала необхідну кількість голосів.

У той же час частина комуністів-селян почала розуміти ненормальність таких відносин між партією, що називала себе робітничо-селянською, і основною масою населення—селянством, а також згубність їх для радянської влади. Вважаючи, що зазначені вище недоліки виборчої кампанії є наслідком діяльності

місцевих органів влади, вони намагалися виправити існуюче становище, звертаючись безпосередньо до вищого керівництва. Яскравим прикладом цього може бути анонімний лист селянина-комуніста, адресований генеральному секретарю ЦК КП(б)У Л.Кагановичу: «Ви піклуєтесь про міцність спілки селян і робітників. Її давно нема в дійсності. Про неї лише говорять ті комуністи периферії, що самі себе проводять до рад, насилуючи селян. Їх ніхто ніколи не вибирає і ніхто їм не суперечить, бо вони на зборах рад завжди ставлять питання так, що мусиш мовчати. Що ти маєш робити, коли вимучать тебе три-чотири дні і після кажуть: хто за радвладу, той за наш список, — піднімайте руки. Ясно, що проти влади рад ніхто не може бути, а проти чужих, невідомих, безвідповідальних осіб, що понаставляють в список від імені комфракції — цілком все селянство. Але коли вже така доля влади рад, що її чогось зв'язують з нашими так званими комуністами, то невільно доводиться за принцип влади рад пропускати всяку погань, що немає де дітися і лізе до влади над селом, не маючи до того жодних даних, крім назви комуніста, яка вже цілком гарантує від всякої відповідальності і дає певний захист від наступів правди.

Партійці на виборах навіть при обережних і слабеньких запереченнях проти їх списку виправдовуються тим, що партія мовляв, буде відповідати за все.... Отже, так і виходить: селянство відсувається від влади, від рад і ніхто ними не цікавиться, бо партія відповідає..., а партійці крадуть, пиячать, хуліганять, хабарничають, згвалтовують молодиць і дівчат, руйнують сільське господарство, переводяться в інше місце на ту ж роботу, щоб не викликати в одному місці остаточного обурення з боку громадянства. На їх місце прибувають знов такі ж хороші хлопці на відповідальність партії. Чим же партія відповідала? Рівно нічим. За партійним принципом підвищення міці рад село охоче йде і буде йти, але найкращим засобом для того воно рахує свою відповідальність, а не партійну, бо партія на селі цілком дискредитувала себе в повній мірі як з боку адміністративного, так і з боку ідеологічного та морально-пролетарського»⁷².

Намагаючись применшити зростаюче невдоволення селянства, партійно-державні органи дещо робили для усунення недоліків, які найбільше обурювали селян. В інструктивному листі «Про чергові завдання партії в справі посилення і покращення діяльності рад» (лютий 1925 р.) підкреслювалося, що голосування на виборах може проходити не тільки за списками, але й шляхом висування безпартійних кандидатів на самих зборах. Там же зверталась увага на наявність випадків протизаконного усунення від участі у виборах деяких селян, що критикували дії місцевої влади⁷³. Але все це залишалось добрими

побажаннями. Через рік у зведенні Центрвиборчкому знову вказується на ті ж негативні явища: командування на зборах, нав'язування виборцям списків кандидатур, голосування за списки, в які не були внесені висунуті виборцями кандидатури, неправильний метод підрахунку голосів⁷⁴.

Зрозумівши неможливість створення вигідного їй соціального складу сільських рад парламентськими методами, влада знову почала обмежувати коло селян, які мали виборчі права. У вересні 1926 р. президія ЦВК СРСР затвердила нову інструкцію про перевибори до рад⁷⁵, яка більш детально, ніж раніше, регламентувала процедуру їх проведення і коло осіб, які мали виборчі права. На її основі відсоток позбавлених виборчих прав в УСРР збільшився, в основному за рахунок селян, з 5,7 % до 10,3 %⁷⁶.

Прийняття рішення про позбавлення виборчих прав у кожному конкретному випадку переважно залежало від місцевих владних структур. Це давало їм можливість виключати з активного політичного життя всіх невдоволених політикою, що проводилася в країні. Крім того, виконкоми могли розпускати сільські ради, склад яких вони вважали ненадійним. Незважаючи на такі заходи, соціальний склад сільських рад все менше відповідав інтересам режиму. На виборах 1927 р. заможні селяни набрали найбільшу кількість голосів за весь час непу. Їх представництво в сільрадах збільшилося, за офіційними даними, до 3,3%⁷⁷. Перевірки показали, що справжній відсоток тих, кого влада називала «куркулями», в радах був значно вищим. В той же час до 16,1% знизилася питома вага бідноти.

Цей результат був зумовлений, перш за все, поверненням режиму до воєннокомуністичної політики, що швидко відчули селяни. Зростання податкового тягара, розширення «ножиць цін» зумовили невдоволення селян політикою режиму, яке проявлялося більш відкрито. Останнє і привело до того, що влада визнала за краще відмовитися від проведення виборів у 1928 р.

* * *

Перекривши своїм стихійним опонентам шлях до рад, більшовики почали наступ на селянські організації, які були шенеповністю підконтрольні партійно-державним структурам і об'єднували селян незалежно від їх соціального статусу. Перш за все це стосувалося земельних громад.

За царату більшовики негативно ставилися до сільських громад, оскільки вони виступали за збереження відсталих земельних відносин і перешкоджали «американському шляху» розвитку сільського господарства⁷⁴. Однак після жовтцевого перевороту вони були відновлені тими ж більшовиками з досить

прозаїчною метою: полегшення політичного та економічного контролю над селом.

Згідно з декретом "Про землю" земельні громади повинні були займатися лише перерозподілом землі. Усі інші адміністративні функції мали перебрати на себе ради. Але на практиці, зосередивши в своїх руках економічні важелі (право розпоряджатися землею), громада справляла вирішальний вплив на життя села. Цим скористалися більшовики, поклавши на неї відповідальність за виконання продрозкладки та інших повинностей, а згодом — і за лояльне ставлення селян до радянської влади.

Відмова держави з початком непу від безпосереднього тиску на селянина супроводжувалася послабленням адміністративного контролю над ним з боку місцевих органів влади. А оскільки справжнім осередком економічної влади на селі була громада, то вона ще більше зміцнила своє становище і навіть подекуди фактично встановила контроль над сільрадами.

На відміну від рад земельні громади об'єднували майже все селянство. За чинним законодавством до них входили всі селяни віком понад 18 років, крім наймитів, сільської інтелігенції та інших осіб, які не мали власного господарства. Таким чином, заможний селянин (куркуль), часто позбавлений виборчого права, був повноправним членом громади. Поточні справи земельних громад вело правління або рада уповноважених, яка обиралася на загальному сході. Тому заможні селяни, висунувши гасло «хто більш багатий, той більш розумний», мали змогу проводити до складу рад уповноважених своїх представників.

В цілому громада була демократичною організацією, яка захищала інтереси більшості своїх членів. Про це свідчили обстеження, які проводили державні органи з метою вивчення соціальних процесів, що відбувалися на селі. Так, обстеження, проведене в Полтавській губернії ще в 1922 р., показало, що на сходах селяни-господарі (тобто куркулі і середняки) «швидко знаходять спільну мову»⁷⁹.

Земельні громади самостійно вирішували господарські питання села. Крім того, вони мали постійне і досить значне джерело прибутку: від самообкладання селян та здачі в оренду общинних земель. Солідна матеріальна база та право безпосереднього розпорядження селянськими землями дозволяли земельній громаді справляти значний вплив на господарське життя села, навіть на сільські ради. Так, Київський окружний виконком у звіті, датованому жовтнем 1926 р., наводив факти зміцнення функцій сходів земельних громад та загальних зборів виборців і присвоєння громадами прав сільрад, що перетворювало їх на щось подібне до «сходу» дореволюційних часів⁸⁰.

Такий перерозподіл реальної влади на селі аж ніяк не влаштував командно-бюрократичну систему. Дедалі частіше в партійних колах висловлювалися нарікання на подібне «двовладдя» на селі, коли місцеві ради явно поступалися впливом громадам. Хоча формально сільради мали вільно обиратися місцевим населенням, в дійсності було не так. Більш того, сільради з самого початку відігравали роль провідника «диктатури пролетаріату» на селі, яка мало відповідала інтересам селян. Очолювали більшість сільрад пролетаризовані елементи, які мало цікавилися суто сільськими справами. Основну мету вони бачили в сумлінному виконанні наказів вищестоячих органів. Останні ж здебільшого стосувалися вилучення у селян грошей, зерна та інших сільськогосподарських продуктів. Рада уповноважених, навпаки, складалася виключно з мешканців даного села і місцевим справам приділяла значну увагу. Діяльність громади мала певною мірою нівелювати несприятливу для селян політику режиму.

Загальний наступ на селянство, який розпочався з кінця 1927 р. не міг обминути земельну громаду. Згідно із законом від 23 липня 1927 р. сільські ради отримали можливість більш активно впливати на виробничі відносини на селі, що раніше було прерогативою громад. Через місяць ЦВК та Раднарком СРСР прийняли постанову «Про самообкладення населення»⁸¹, за якою найважливіші джерела надходження коштів на господарські потреби села переходили від земельних громад до сільрад. Хоч ці кошти не включалися в кошторис сільрад і повинні були витратитися згідно з постановами сходів, фінансова роль сільрад значно підвищилась, оскільки тепер саме вони відповідали за використання цих коштів. 12 жовтня 1927 р. ВУЦВК прийняв нове «Положення про сільські Ради», згідно з яким вони отримували право скасовувати постанови загальних сходів громад, якщо останні, на їх думку, «порушують закони та розпорядження вищих органів, суперечать завданням кооперування та інтересам бідноти»⁸². Ці акти знаменували наступ держави на громади.

Земельні громади були формально поставлені під контроль сільських рад, насправді ж вони опинилися під наглядом партійних органів. На практиці це виявилось, перш за все, в тому, що громаду теж почали використовувати для вилучення «зайвих» грошей і хліба з села, причому так званих «куркулів» вона повинна була обкладати підвищеними стягненнями незалежно від думки общинників. Якщо селяни на сходах голосували проти цього, на них чинився тиск, подібний до часів «воєнного комунізму». Їх оголошували «куркулями» чи «підкуркульниками», інколи заарештовували, здійснювали обшуки в їхніх

домівках, штрафували, конфісковували майно. Часто сходи тривали доти, поки ті, хто залишався на них, не голосували «за».

Незважаючи на це, громада продовжувала залишатися місцем, де селяни могли хоч якоюсь мірою чинити опір катастрофі, що насувалася на них. Навіть центральні газети змушені були визнати, що сільські сходи дедалі частіше приймають «антипартійні ухвали»⁸³. З цим режим, який перейшов до вирішального наступу на селянство, змиритися не міг. XV з'їзд ВКП(б) зажадав забезпечити керівну роль рад у земельних громадах, «остаточно вибити куркулів, за словами В. Молотова, з їх останніх окопів»⁸⁴. Виконуючи рішення партійного з'їзду, 19 грудня 1928 р. ЦВК СРСР прийняв «Загальні засади землекористування і землеустрою»⁸⁵, згідно з якими позбавлялися права голосу на сходах ті селяни, які не мали права обирати до рад, і одночасно надавалися права голосу наймитам, які не мали власного господарства. Крім того, там, де земельна громада територіально співпадала з сільрадою, її функції повністю передавалися останній.

Тепер, коли кошти та майно земельних громад опинилися в розпорядженні адміністративного апарату сільрад, перші стали непотрібними командно-бюрократичній системі. До того ж вони заважали проведенню суцільної колективізації. Тому постановою президії ЦВК СРСР від 3 лютого 1930 р. земельні громади в районах суцільної колективізації були ліквідовані, а їх права та обов'язки передані сільрадам⁸⁶.

Протидія селянства політиці тоталітарного режиму особливо яскраво виявилася під час хлібозаготівельних кампаній.

Промисловість, яка безпосередньо залежала від бюджетних надходжень, потребувала постійних багатомільйонних капіталовкладень, причому бажано валютних. Отримати їх держава могла значною мірою за рахунок продажу на світовому ринку зерна та інших сільськогосподарських продуктів, більшість яких їй поставляв селянський сектор. З іншого боку, режим дуже насторожено ставився до нагромадження коштів на селі, всіляко намагаючись не допустити їх значного накопичення в руках селян. Обидва ці завдання він намагався вирішувати шляхом посиленого вилучення зерна за найнижчими цінами. З цією метою, незважаючи на перехід до ринкових методів створення державного продовольчого фонду, влада намагалася зберегти адміністративний контроль над формуванням цін на найбільш важливу сільськогосподарську сировину, головним чином на зерно.

Одним з поширених засобів максимального вилучення хліба у селян було введення так званих лімітних цін, які державні

заготівельники не мали права збільшувати при його закупівлі. Усі інші ціни вважалися «спекулятивними», хоча лімітні різко відрізнялися від ринкових. Так, у серпні 1924 р. заготівельна ціна пуда пшениці становила 60 коп., у той час як на ринках Київщини він коштував 75—80 коа⁸⁷. Не бажаючи продавати результати своєї праці задарма, селяни вважали за краще мати справу з приватними заготівельниками, які не тільки платили більше, а часто ще й авансували виробництво. В результаті у першій половині 20-х років приватний заготівельник знімав з ринку значну частину товарного зерна. Наприклад, у 1924/25 році приватник заготовив на Київщині близько 4 млн пудів, у той час як державні та кооперативні організації — тільки 1,5 млн⁸⁸. Подібна ситуація жодною мірою не влаштовувала владу. Всупереч своїм намірам вона змушена була підвищувати закупівельні (лімітні) ціни на хліб. Одночасно на хлібозаготівельних операціях набував сили приватний капітал що для режиму було неприйнятно.

У відповідь на ситуацію, що створилася на хлібному ринку, режим вжив низку заходів, спрямованих на захист своїх інтересів. Перш за все, вони стосувалися основного конкурента державних заготівельників—приватника. Не маючи ні можливостей, ні наміру змагатися з ним економічними методами, влада обрала звичний для неї шлях. На середину 20-х років завдяки адміністративним заходам приватний заготівельник був практично витіснений з хлібного ринку. Також була значно скорочена кількість державних заготівельників. На початок 1927 р. в Україні залишився тільки Укрхліб. Ці заходи дали змогу встановити монополію на хлібному ринку і значно знизити закупівельні ціни. В 1926/27 році розрив між цінами державних заготівельників і приватного ринку становив 55 %, у 1927/28 році — 75 %, а в 1928/29 році—134 %⁸⁹.

З іншого боку, монопольне становище у промисловості давало можливість їй маніпулювати цінами на промислову продукцію. Необґрунтоване збільшення ціни щодо собівартості виробу приводило до акумулювання значних коштів за рахунок галузей споживання, головним чином — сільського господарства. Внаслідок такої політики співвідношення між загальним рівнем цін на сільськогосподарську та промислову продукцію порівняно з дореволюційним часом (коли воно встановлювалося об'єктивно, в результаті ринкового співвідношення між попитом та пропозицією) стало для селянства швидко погіршуватися. Штучна диспропорція, яка утворилася, була влучно названа «ножицями цін». У вересні-жовтні 1923 р, як вказувалося на VIII конференції КП(б)У, ця диспропорція сягала 3,5—3,7, у той час як цінові співвідношення в 1913 р. дорівнювали 1,0. Таким чином вилучалася значна частина прибутків селянства. Так, тільки в 1925 р.

у результаті існування «ножиць цін» селянство переплатило 1041 млн червінців⁹⁰, тобто майже половину його платоспроможного попиту. Постійне розширення «ножиць» призвело до того, що в 1928 р. державні ціни на хліб перестали навіть покривати витрати на його виробництво.

Така політика держави не могла не викликати невдоволення селянства. У питанні про ціни на хліб воно вперше за роки непу відкрито виступило проти політики режиму єдиним фронтом. Змушене продавати зерно державним заготівельникам, оскільки інших покупців майже не було, селяни прагнули хоч якимось чином протидіяти несприятливій політиці. Оскільки лімітні ціни були введені лише на зерно, вони почали в масовому порядку перемелювати його на борошно, ціни на яке не визначалися. Це набуло настільки масового характеру, що владні структури знову змушені були вдатися до адміністративних заходів. За постановою Української економічної наради від 20 вересня 1924 р. 40% борошна із зерна комерційного помолу вилучалися за фіксованими цінами⁹¹. Крім того, режим використовував різноманітні зачіпки для закриття приватних і навіть громадських млинів, що також звужувало можливості помолу.

Однак найбільш масовим явищем було зберігання хліба до весни, коли ціни на нього підвищувалися. Подібні дії селян почали негативно позначатися на постачанні хліба в міста. Різка зменшення кількості хліба на ринку та зростання цін на нього привели до того, що місцеві партійно-державні працівники змушені були порушувати питання про повернення до карткової системи.

Найболючіше така політика держави вплинула на становище незаможного селянина — так званої «опори влади на селі». Щоб сплатити податок та інші обов'язкові платежі, він змушений був продавати хліб ще восени, коли ціни на нього були найнижчими. В той час більш заможні селяни мали змогу сплачувати податки головним чином за рахунок продажу технічних культур. Хліб вони притримували до весни, коли ціни на нього підвищувалися, й використовували його нестачу у незаможних селян для посилення економічної залежності останніх. Водночас це звужувало й раніше незначну соціальну базу режиму на селі.

Маневрування продажем хліба селянами був вкрай не вигідний для держави. Не маючи достатнього резерву зернових, щоб вплинути на весняний стрибок ринкових цін, уряд прагнув припинити це маневрування суто адміністративними заходами. Одним з головних завдань урядовців під час хлібозаготівельних кампаній було, за словами В. Молотова, «відучити селянство від намагань притримувати хліб»⁹². З цією метою постійно скорочувалися строки сплати податків, проводилася передплата

облігацій селянської позики. Проте податкові надходження не справили очікуваного впливу на рівень хлібозаготівель.

Селяни вважали за краще сплачувати податки за рахунок коштів від продажу іншої сільськогосподарської продукції або заробітків. Спочатку це їм вдавалося. Восени 1925 р. виплати селян України за єдиним сільськогосподарським податком, обов'язковим страхуванням, сільськогосподарським та машинним кредитом, повернення насінневих позичок не перевищували 60 млн крб. Вони значно перекривалися за рахунок надходжень тільки від продажу цукрових буряків, м'яса та технічних культур, що давало селянам 100 млн крб.⁹³ Крім того, на обсязі хлібозаготівель істотно позначилась нестача промислових товарів, що також позбавляла селян стимулу продавати на ринку лишки виробленої продукції. Таким чином, в коморах селян поступово накопичувався певний запас зерна.

З початком посилення адміністративного тиску на хлібному ринку, не підкріпленого економічними заходами, це накопичення зростало. Так, якщо в 1925 р., за даними ЦСУ, на селі залишилося 693 млн пудів хліба, то в 1926 р. — 1893 млн пудів⁹⁴. Таке швидке зростання обсягів нереалізованого хліба свідчило про деформацію ринкових відносин. Зменшення надходження хліба на ринок призводило до подальшого погіршення централізованого постачання міст і швидкого зростання роздрібних цін на нього. Це не могло не викликати невдоволення робітників промислових підприємств, які були соціальною базою режиму. Воно посилювалося ще й тим, що значна частина робітників або була селянами за походженням, або зберігала міцні зв'язки з селом і тому досить жваво реагувала на події, що відбувалися там.

Таким чином, наприкінці 20-х років хлібозаготівлі дедалі більше перетворювалися з економічної на політичну проблему. Хвиля страйків, що прокотилася по країні, свідчила про зближення вимог робітників і селян. Це вже становило безпосередню загрозу режиму.

Можновладці пояснювали зростання напруженості не хибністю своєї політики, а неспроможністю дрібного селянського господарства забезпечити країну хлібом, «куркульськими страйками» та «саботажем» виробників зерна. Насправді ж тоталітарний режим надалі міг існувати тільки за умови відчуження селян від засобів виробництва і, як наслідок, від результатів їх праці тобто перетворення їх у найманих робітників на землі, а кажучи точніше—у кріпаків.

Приводом до кардинальної зміни політики щодо селянства стала криза хлібозаготівель 1927/28 року. Але якщо з аналогічної кризи 1924/25 року держава вийшла з допомогою переважно економічних методів, тепер, коли Сталін охарактеризував її

як «куркульський страйк», тобто контрреволюційний, антирадянський рух «останнього експлуаторського класу», який необхідно придушити будь-якою ціною, про вихід з кризи шляхом поступок селянам не могло бути й мови.

Першою ознакою зміни політики щодо селянства стали дії та висловлювання Сталіна під час його відрядження до Сибіру в січні 1928 р. У виступах перед місцевим партійно-державним активом він поставив вимогу «зажадати від куркулів негайного продажу хліба по цінах, встановлених державою»⁹⁵. Оскільки селяни відмовлялися продавати його за такими цінами, вони оголошувалися «куркулями». Таким чином, поняття «куркуль» зовсім втрачало свої понятійні ознаки і в разі необхідності могло поширюватися на кожного селянина. При відмові негайно продати хліб до його власника мала застосовуватися стаття карного кодексу, яка передбачала позбавлення волі на строк до 3 років з повною або частковою конфіскацією майна осіб, винних у «злочинному підвищенні цін на товари шляхом скуповування, приховування або невипуску таких на ринок». Тобто відмова від негайного продажу свого хліба (так зване «приховування хліба») розглядалося як спекуляція ним.

Запровадження надзвичайних заходів дало змогу заготовити в Україні протягом січня-лютого 1928 р. 70 млн. пудів хліба і тимчасово розв'язати кризу. Однак на початку 1929 р. становище знову загострилося. Хоч влада пояснювала труднощі при хлібозаготівлях загибеллю значної частини озимини, справжня причина полягала перш за все в самій політиці держави. Надзвичайними заходами можна було змусити селян здати вирощений хліб, але тільки один раз, тому що наступного року селяни різко скорочували його виробництво. На 1 квітня 1929 р. в УСРР було заготовлено не більше як 27 млн пудів жита і пшениці проти 200 млн пудів на цю ж дату в 1928 р.⁹⁶

Це стало приводом для перетворення надзвичайних заходів 1928 р. в систему, тобто для остаточного переходу до хлібозаготівель за принципом продрозкладки та посилення процесу «всесоюзної колективізації». Влітку 1929 р. було узаконено встановлення плану здачі хліба для сіл і розкладки плану для окремих господарств. Крім того, для заможних верств села встановлювалася обов'язкова здача державі товарного зерна (так звані «тверді завдання»). За відмову від їх сплати сільським радам надавалося право накладати в адміністративному порядку на ці господарства штрафи в межах п'ятиразового розміру вартості запланованої кількості зерна. У разі неможливості сплати підвищених сум штрафу майно селянина продавалося з торгів.

Розуміючи неминучість зростання (хоча б прихованого) селянського опору, режим передбачив значне посилення репресій.

«Груповий опір» хлібозаготівлям, крім штрафних санкцій, карався ще й за статтями 57 та 58 Карного кодексу УСРР, що передбачали конфіскацію майна й депортацію у віддалені райони СРСР. Усього за цими статтями тільки восени 1929 р. було «розкуркулено» 15 тис. дворів⁹⁷.

У відповідь на «закручування гайок» державою селянство вдавалося до такої форми спротиву, як приховування зерна. Спочатку його ховали у власних господарствах, але згодом, після проведення обшуків на селянських подвір'ях, зерно почали переховувати в ярах, лісах, у степу. Причому так робили не лише заможні верстви, а й середняки і бідняки та навіть колгоспники.

Невдоволення селян знайшло вияв і в різкому скороченні господарської активності найбільш заможних прошарків. Щоб позбавитися ганебного тавра куркуля, селяни почали проводити «саморозкуркулення» своїх господарств. Вони відмовлялися від орендованої землі, розпродували робочу худобу, переставали наймати робітників. Питома вага тих, хто користувався найманою працею, скоротилася серед найбільш заможних господарств з 753 % у 1927 р. до 46,8 % у 1929 р.⁹⁸ Змушені віддавати державі зерно майже за безцінь, селяни пригадали часи громадянської війни і почали різко скорочувати посівні площі. Так, у 1927—1929 рр. посівні площі в найбільш продуктивних селянських господарствах скоротилися майже вдвічі при ще більш різкому зниженні товарної частини урожаю — з 25,1 % до 14 %⁹⁹. Влітку 1929 р. почався також нелегальний забій худоби. Він набув небаченого розмаху: селяни різали усе — корів, телят, свиней, коней. Незважаючи на те, що за січневою постановою ВЦВК та РНК СРСР 1930 р., «хижацький забій худоби» карався висилкою та конфіскацією майна, в окремих місцевостях України він досяг майже 75 % загальної кількості поголів'я¹⁰⁰.

Процес самоліквідації найбільш продуктивних селянських господарств (так зване «саморозкуркулення»), що почався під тиском режиму, не міг не викликати прискорену деградацію сільського господарства. Але це мало хвилювало Сталіна, який розумів, що тільки таким чином він може довести «неспроможність» селян нагодувати країну в нових умовах і обґрунтувати необхідність проведення суцільної колективізації сільського господарства і перетворення селян у кріпаків.

Надзвичайні заходи при проведенні хлібозаготівель, які настійно втілювалися в життя партійно-державною верхівкою на чолі зі Сталіним, зустрічали опір не тільки з боку селян, а й частини членів партії, які розуміли небезпеку такого курсу. Так, у 1925 р., коли ця політика ще тільки набирала обертів, один з відомих економістів і учень М.Бухаріна — Д.Марецький попереджав на сторінках теоретичного журналу ЦК ВКІКб)

«Большевик»: «Зробити курс на зниження ціни на хліб головним стержнем нашої політики цін на селі означає не що інше, як стати на шлях політики розриву з середняком... Така політика зниження хлібних цін розірвала б великі узи, що зв'язують робітничий клас з селянством, відсахнула б геть середнє селянство і штовхнула б останнє на своєрідний антибідняцький блок з куркулем, від якого б... всій нашій партії так не минулося»¹⁰¹. Хоч із зміцненням позицій Сталіна подібні висловлювання зникали зі сторінок преси, ці ідеї продовжували хвилювати деяку частину суспільства.

Суперечки з цього питання загострилися наприкінці 20-х років. Навіть серед партійно-державного керівництва не було єдності з питання доцільності застосування надзвичайних заходів при проведенні хлібозаготівель. Проти такого курсу виступила частина найстаріших членів політбюро ЦК ВКП(б). Так, голова Раднаркому СРСР О.І.Риков, хоча і не спромігся пояснити ускладнення при хлібозаготівлях політикою режиму, все ж не списував їх на «саботаж» виробників хліба чи «куркульські страйки»¹⁰².

Подібні настрої більше були характерні для частини рядових комуністів і первинної ланки партійного апарату, які розуміли небезпеку становища, що склалося на селі. Яскравим прикладом цього може бути заява начальника Захар'євського райвідділу міліції (Одещина). «Оскільки я з політикою партії щодо проведення заходів у справі хлібозаготівельної кампанії не погоджуюсь та переконався, що все це веде до деградації сільського господарства, — писав він, — прошу зняти мене з посади. Такого ж змісту заяву подано до РКП про виключення мене з партії»¹⁰³. Однак дуже незначна частина комуністів ризикувала так діяти, оскільки виключення з партії означало, в кращому випадку, повне і безповоротне виключення з суспільного життя.

Більш поширеними були виступи проти втілення в життя настанов режиму. Наприклад, дедалі частіше місцеві працівники відмовлялися бездумно зараховувати селян до категорії куркулів, а також вивозити майже увесь хліб, залишаючи селян наодинці з голодом, що насувався. Режим жорстоко карав за подібні дії. Тільки в Одеському окрузі восени 1929 р. до суду було передано справи про покарання 18 голів колгоспів за «злісне приховування лишків»¹⁰⁴. Ці випадки набули такого розмаху, що листопадовий (1928 р.) пленум ЦК ВКП(б) змушений був визнати наявність невдоволення сільських комуністів України політикою, що проводилася на селі, «пояснивши», правда, це наявністю серед них значного числа заможних селян і підкуркульських елементів¹⁰⁵.

Спроби частини партійно-державного керівництва добитися повернення до практики хлібозаготівель ринковими методами не знайшли підтримки більшості, яка схвалювала курс Сталіна на

знищення селян як самостійних товаровиробників. У промові на липневому (1928 р.) пленумі ЦК ВКП(б) Сталін різко виступив проти «деяких товаришів», які вимагали ввести «відновлювані» ціни на хліб, тобто такі, які хоча б відшкодовували витрати на його виробництво. Його виступ знаменував остаточний перехід до політики, спрямованої на примусовий продаж селянами хліба за вкрай не вигідними для них цінами. Всупереч декларованій класовій лінії у селянському питанні це було заходом проти всього селянства, а не тільки заможного, оскільки ціна на хліб була для усіх однакова. Квітневим (1929 р.) об'єднаним пленумом ЦК і ЦКК ВКП(б) захист інтересів селян було кваліфіковано як «правий ухил», несумісний з перебуванням у лавах партії більшовиків.

Всі ці дії знаменували собою остаточну відмову від принципів непу.

* * *

Найбільш потенційну загрозу для існування режиму становили спроби селянства створити власні політичні об'єднання, які б захищали його інтереси. Вперше такі організації, що отримали назву селянських спілок, були створені під час революції 1905—1907 рр. Тоді вони відіграли значну роль у пробудженні політичної свідомості селянства. На тому етапі більшовики енергійно підтримували діяльність та вимоги цих спілок. В.І.Ленін високо оцінював їх як безумовно, «грунтовну, реальну організацію мас, „безумовно революційну в своїй основі, здатну застосовувати дійсно революційні методи боротьби»¹⁰⁶.

Після приходу до влади більшовики різко змінили ставлення до цих селянських організацій. Значною мірою це було зумовлено тим, що в роки громадянської війни відроджені спілки виявилися тією силою, яка досить успішно конкурувала з більшовиками за вплив на селянство. До того ж їх існування докорінно суперечило політиці РКП(б), спрямованій на розкол селянства. Тому вони були оголошені контрреволюційними, куркульськими організаціями, основна мета яких — «боротьба з диктатурою пролетаріату». Отже, агітація за них кваліфікувалася як контрреволюційна діяльність з усіма відповідними наслідками. На початку 20-х років, у ході боротьби з повстанським рухом, усі селянські спілки були ліквідовані.

Проте, незважаючи на всі намагання влади, ідея селянських спілок міцно увійшла у свідомість селянства. Вимога їх легалізації була однією з перших масових політичних вимог селян у часи непу. Вона висувалася практично на всіх громадських зібраннях, які проходили за участю селян, — від сільських сходів та перевибірних зборів до безпартійних селянських конференцій¹⁰⁷. Вже у 1922 р. органи держбезпеки зафіксували перші

випадки агітації за відновлення селянських спілок, які мали на меті захист загальноселянських інтересів. У 1925 р. вони мали місце вже в 25 округах України¹⁰⁸. Надалі кількість подібних виступів збільшувалася рік у рік. Особливо багато їх було під час виборчих кампаній до рад. Так, якщо у вересні 1926 р. ОДПУ було зафіксовано 19 випадків вимог організації селянських спілок, то у жовтні — близько 50, а в листопаді — 63¹⁰⁹. Причому дедалі частіше вимоги легалізації селянських спілок потрапляють до рішень сільських сходів, протоколів сілрад і навіть селянських конференцій. Так, подібна вимога, незважаючи на протидію президії, була прийнята на одній з конференцій Павлоградського округу¹¹⁰, яка проходила ще в 1925 р.

Популяризація вимоги відновлення селянських спілок значною мірою сприяли реалії життя, оскільки саме спільні дії всього селянства часто змушували владу йти йому на поступки. Наприклад, серія своєрідних локаутів, що мала місце взимку-навесні 1925 р., змусила уряд значно розширити і спростити сферу використання відносин найму-оренди. Зменшення податкового тягара в 1925 р. селяни також пояснювали своїм тиском на владу.

Ідею відродження селянських спілок підтримувала абсолютна більшість селянства, окрім, мабуть, наймитів. Навіть серед частини членів КНС відзначалося, як вказували у звітах місцеві партійні та державні працівники, бажання «перетворити КНС у загальноселянські спілки»¹¹¹. Спілки, на думку їх ініціаторів, повинні були стати захисниками інтересів трудового селянства усіх радянських республік, якщо в центральних державних органах його воля буде пригноблена волею інших класів: робітників, інтелігенції, чи будь-якою партією¹¹². Однак різні прошарки по-різному уявляли селянські спілки. Якщо сільська інтелігенція розглядала їх як прообраз майбутньої селянської партії, яка повинна разом з комуністами взяти участь у керівництві країною, то більшість селян вбачала в них щось на зразок селянської профспілки. Свої вимоги вони так і обґрунтовували: «селян грабують, їх ніхто не захищає. У робітників є профспілки, тому вони живуть добре, їдуть на селянській шії. Якби у нас була селянська спілка, то ми б зуміли відвоювати свої права»¹¹³.

Вимоги селян відродити селянські спілки були підтримані деякими політичними силами, насамперед есерами. На жаль, цей аспект їх діяльності відомий лише з більшовицьких джерел, де висвітлений вкрай скупو й тенденційно¹¹⁴. Але й з них ми можемо дізнатися, що есери не були ініціаторами створення спілок, а тільки допомагали більш чіткому організаційному оформленню цих селянських організацій в умовах радянської дійсності.

Правлячі кола розуміли неможливість утвердження тоталітарного режиму в країні без цілковитої підлеглості селян.

А це в разі відродження селянських спілок, які, безумовно, дотримувалися б есерівських позицій, було б неможливим. На пропозицію Н.Осинського (В.В.Оболенського)* створити спеціальну «селянську радянську спілку» досить гостро відреагував М.Калінін. Він заявив, «що створення селянського союзу під будь-яким прапором дає змогу куркульству та прошарку, що до нього примикає, об'єднати свою політичну лінію, зробити її загальною, що йде урозріз з інтересами комунізму»¹¹⁵.

Отже, основна небезпека селянських спілок для режиму полягала в тому, що вони неминуче ставали організаціями, які б конкурували з комуністичною партією. А це загрожувало більшовикам втратою контролю над селом, де, як вони самі змушені були визнавати, «керівництво залишається за нами лише тому, що на селі не було інших політичних організацій, які б могли легально керувати селом»¹¹⁶. Ця загроза була для них настільки небезпечною, що заборонялося навіть створення фракцій незаможників на з'їздах, оскільки, на думку ЦК більшовиків, вони могли перетворитися на зародки селянських спілок¹¹⁷.

Саме тому влада вживала всіх заходів, щоб не допустити переходу від загальних побажань, агітації за створення селянських спілок до реального їх створення, а тим більше — до їх консолідації. Для цього використовувалися найрізноманітніші засоби: від пропагандистських кампаній до репресій. Ще на початку 1921 р. ЦК РКП(б) надіслав до місцевих партійних організацій спеціального листа, в якому кваліфікував селянські спілки як есерівські організації, ворожі радянській владі¹¹⁸. В листі містилася рекомендація проводити заходи, спрямовані на дискредитацію спілок. Редакції деяких газет та журналів підготували ряд статей та підбірок документів про селянські спілки, які мали на меті довести їх реакційну (на думку більшовиків) суть.

Більш вагомий вплив на обмеження вимог про відновлення діяльності селянських спілок справляли репресивні заходи. Використовуючи розгалужений апарат спостереження в усіх державних відомствах, режим не допускав здійснення реальних кроків до утворення цих організацій. Так, збори прихильників селянських спілок у селах Британи та Нові Маяки (Одещина) не відбулися внаслідок арешту багатьох їх учасників¹¹⁹. Але насамперед режиму допомагала роз'єднаність селян, ним же самим значною мірою культивована.

* Н.Осинський (В.В.Оболенський) — на той час заступник наркома землеробства та заступник голови ВРНГ РСФРР.

Становлення тоталітарного режиму в країні у 20-ті роки проходило за умов впертого протистояння з різними верствами суспільства. Найбільшу небезпеку для його існування являло невдоволення селянства, що становило абсолютну більшість населення та було економічно незалежним товаровиробником, оскільки воно було тією соціальною силою, яка могла реально протистояти режиму.

Форми та методи селянського опору значною мірою визначалися саме політикою режиму щодо нього. Вже перші практичні дії більшовиків, спрямовані на виконання програмних положень марксизму, показали, що комуністична доктрина не тільки цілком чужа селянству, але й неприйнятна для нього. Всі спроби негайного втілення її в життя наштовхувалися на дедалі зростаючий опір селянства, який поступово охопив усі сфери його взаємин з державою. Найвищим проявом цього опору стали селянські повстання, які на початку 20-х років охопили майже всю Україну і поставили під загрозу саме існування радянської влади.

Намагаючись зберегти владу в своїх руках, більшовики змушені були відмовитися від негайного практичного втілення тих теоретичних положень марксизму, які виявилися найбільш неприйнятними для селянства. Заміна продрозкладки продподатком та дозвіл торгувати привели до поступового згасання збройного селянського опору і утвердження радянської влади на більшій частині України. Зміна державної політики (введення непу), яку здійснив В.І.Ленін, була тільки формально сприйнята більшістю партійно-державної номенклатури, що розглядала її як тимчасовий захід, на який змушена була піти державна партія під тиском дрібнобуржуазного, несвідомого селянства. Тому навіть у роки непу — період найбільш сприятливий для селянства за весь час існування Радянського Союзу — більшовики намагалися всіма доступними заходами не допустити збільшення питомої ваги заможних верств селян, а отже, й зростання заможності усього села, що не могло не викликати протидії селянства. Однак ці дії не виходили за рамки існуючого тоді законодавства і не суперечили (хоча й стримували) розвитку сільського господарства.

Перемога Сталіна над його політичними суперниками в партії дала йому можливість повернутися до реалізації ідеї побудови воєннокомуністичного суспільства або, точніше, тоталітарного ладу. Створення його економічного фундаменту супроводжувалося посиленням економічного тиску на селян, звуженням рамок їх легальної політичної діяльності. Спроби селян захистити свої інтереси викликали репресії. Розкручування цієї спіралі суперечностей призвело до того, що наприкінці 20-х років мирне протистояння суспільства і

режиму майже вичерпало свої можливості. Республіка опинилася на порозі нової громадянської війни.

ДЖЕРЕЛА

¹ Десятый съезд Российской Коммунистической партии. Март 1921 г; Стенографический отчет.—М., 1963.—С. 416.

² Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.—К., 1976,—Т. 1,—С.71.

³ *Ленін В. І.* Повне зібр. творів.—Т. 45.—С. 270.

⁴ Центральний державний архів громадських організацій України (далі — ЦДАГО України).—Ф. 1, он. 20, спр. 540, арк. 131.

⁵ Армія і революція,—1922,—№ 3—4,—С. 101.

⁶ Владимир Ильич Ленин: Биографическая хроника,—Т. 9,—М., 1978.—С. 535.

⁷ Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України (далі —ЗУ України).-1921,—№ 2,—Ст. 34.

⁸ Російський державний військовий архів (далі —РДВА).—Ф. 17530, оп. 1, спр. 64.

⁹ Там же,—С'пр. 42, арк. 143—144; ЦДАГО України,—Ф. 1, он. 20, спр. 138, арк. 152—153.

¹⁰ *Ленін В. І.* Повне зібр. творів —Т. 43.—С. 9.

¹¹ Селянська правда.—1922.—5 квіт.

¹² ЦДАГО України.—Ф. 1, он. 20, спр. 540, арк. 130.

¹³ Державний архів Чернігівської області (далі —ДАЧО).—Ф. Р-183, оп. 1, спр. 120, арк. 356.

¹⁴ РДВА.-Ф. 17544, оп. 1, спр. 9, арк. 39, 54.

¹⁵ ЦДАГО України,—Ф. 1, оп. 20, спр. 195, арк. 136.

¹⁶ Там же.—Спр. 435, арк. 145.

¹⁷ Коммунист (Харьков).—1921.—19 окт.

¹⁸ Селянська правда.—1922.—22 жовт.

¹⁹ РДВА.-Ф. 17544, оп. 1, спр. 282, арк. 80.

²⁰ Другий Всеукраїнський з'їзд незаможних селян: Стенограф, звіт.-Харків., 1922.-Ч. 5.-С. 78.

²¹ Опора партії на селі: Спогади активних учасників комітетів незаможних селян України,—К., 1971.—С. 9.

²² *Трифонов И Я.* Классы и классовая борьба в СССР в начале нэпа.-Л., 1964—Т. 1.-С. 128.

^u *Верстюк В Ф* Махновщина.—К., 1991,—С. 306.

- ²⁴ Другий Всеукраїнський з'їзд незаможних селян: Стенограф.— звіт—Ч.5.—С.110.
- ²⁵ Комуністична Україна в резолюціях.—Т.1.—С137.
- ²⁶ Кубанин М. Махновщина.—Л., 1927,—С.161.
- ²⁷ Центральний державний архів вищих органів державної влади і органів державного управління України (далі—ЦДАВО).—Ф.2, оп.2, спр.166, арк.16.
- ²⁸ ЦДАГО України—Ф.1, оп.5, спр.389, арк.23-24.
- ²⁹ ЦДАВО,—Ф.1, оп.2, спр.2405, арк.10.
- ³⁰ ЦДАГО України.-Ф.1, оп.20, спр.2128, арк.74.
- ³¹ Там же,—Спр.2334, арк.19.
- ³² Там же.—Спр.1175, арк.104; спр.2117, арк.4—5.
- ³³ Там же.—Спр.2118, арк.140.
- ³⁴ Там же.—Спр.2114, арк.38—43.
- ³⁵ Там же.—Арк.41.
- ³⁶ Там же.—Спр.2117, арк.4—5.
- ³⁷ Там же.—Спр.2114, арк.43.
- ³⁸ Там же.—Спр.2133, арк.36—37.
- ³⁹ Там же.—Спр.2117, арк.48.
- ⁴⁰ Там же.—Спр.2328, арк.63.
- ⁴¹ Там же.—Спр.2133, арк.53.
- ⁴² Там же.—Спр.2334, арк.19.
- ⁴³ Там же.—Арк.19—20.
- ⁴⁴ ЦДАВО.-Ф.2, оп.2, спр.71, арк.65.
- ⁴⁵ ЗУ України - 1921.- № 22.-Ст.620.
- ⁴⁶ Там же.—1924.-№ 34.-Ст.235.
- ⁴⁷ ЦДАВО.-Ф.1, оп.2, спр.371, арк.82.
- ⁴⁸ Там же.—Спр.1760, арк.4.
- ⁴⁹ Там же.—Спр.2414, арк.41, 60, 103.
- ⁵⁰ Колесников Б. Деревня: Куда она идет. Очерки,—Харьков, 1925. - С. 114—115.
- ⁵¹ ЦДАГО України.—Ф.1, оп.20, спр.2114, арк.32.
- ⁵² ЦДАВО.—Ф.257, ОП.1, спр.1760, арк.14.
- ⁵³ Там же.—Ф.5, оп.1, йпр.473, арк.28; Социалистическое строительство на Житомирщине: Сб. док.—К., 1958.—С.38.
- ⁵⁴ Державний архів Київської області (далі—ДАКО).—Ф.94, оп.1, спр.158, арк.54.
- ⁵⁵ ЦДАГО України,—Ф.1, оп.20, спр.1059, арк.130.
- ⁵⁶ ЦДАВО.—Ф.1, оп.2, спр.1760, арк.12.

- ⁵⁷ ДАКО.—Ф. Р-112, оп.1, спр.2287, арк.2.
- ⁵⁸ Там же.—Арк.6.
- ⁵⁹ ЦДАВО.—Ф.1, ОП.2, спр.1760, арк.64.
- ⁶⁰ Там же — Арк.26.
- ⁶¹ *Калинин М.И.* Статьи и речи. 1919—1935. — М, 1936.—С. 191.
- ⁶² Підсумки виборчої кампанії 1925—26 рр.—Харків, 1926 —С.57.
- ⁶³ ЦДАГО України,—Ф.1, оп.20, спр.2221, арк.12—14.
- ⁶⁴ Там же. — Арк.14.
- ⁶⁵ Там же.—Спр.1701, арк.14.
- ⁶⁶ Там же. —Спр.2427, арк.54-55.
- ⁶⁷ Там же—Спр.2123, арк.27.
- ⁶⁸ Там же,—Спр.1757, арк.175.
- ⁶⁹ Там же,—Спр.2221, арк.16.
- ⁷⁰ Там же—Спр.2427, арк.50—51.
- ⁷¹ Там же.—Спр.2334, арк.111.
- ⁷² Там же,—Спр.2060, арк.132.
- ⁷³ Справочник партийного работника (Москва).—1925.—№ 5.—С. 294-296.
- ⁷⁴ ЦДАГО України.—Ф.1, оп.20, спр.2223, арк.65.
- ⁷⁵ СЗ СССР.-1926.-№ 66.-Ст.501.
- ⁷⁶ От съезда к съезду: Материалы к отчету правительства на IV съезде Советов СССР.—М, 1927,—С.86.
- ⁷⁷ *Шлихтер А.Г.* Экономические проблемы строительства фундамента социализма,—М, 1982,—С. 75.
- ⁷⁸ Наприклад, див.: *Ленін В.І.* Повне зібр.творів.—Т.19.—С.134.
- ⁷⁹ ЦДАГО України —Ф.1, оп.20, спр.1203.
- ⁸⁰ ДАКО.—Ф. Р-112, оп.1, спр.2087, арк.27.
- ⁸¹ СЗ СССР.-1927.-№ 51.-Ст.509.
- ⁸² ЗУ України,-1927.-№ 47-48.-Ст.212.
- ⁸³ Наприклад, див: Известия.—1928.—12 и 13 яна
- ⁸⁴ XV съезд Всероссийской Коммунистической партии. Стенограф отчет,-М., 1935. —Т. 2.-М, 1935 —С. 1051.
- ⁸⁵ СЗ СССР.-1928.- № 69.- Ст. 642.
- ⁸⁶ Сборник документов по земельному законодательству СССР и РСФСР.-М., 1954.-С.465-466.
- ⁸⁷ ДАКО.—Ф Р-111, оп.1, спр.624, арк.1, зв. 2.
- ⁸⁸ Там же.—Ф. Р-112, ОП.2, спр.644, арк.3.
- ⁸⁹ Вопросы истории КПСС-1987.-№ 9.-С.37.

- ⁹⁰ Большевик. —1926. — № 21—22 — С. 127.
- ⁹¹ ЦДАГО України.—Ф.1, оп.20, спр.1945, арк. 108.
- ⁹² Большевик. —1926. — № 19—20. —С. 81.
- ⁹³ Экономическая жизнь. —1925,—5 дек.
- ⁹⁴ Известия ЦК КП(б)У. —1926.-№ 8-Ю,—С. 22.
- ⁹⁵ Див: *Сталін Й.В.* Твори.—Т.Н.—С.4.
- ⁹⁶ *Сталін Й.В.* Твори.—Т. 12.—С.86.
- ⁹⁷ *Кульчицький С.В.* Ціна «великого перелому»,—К, 1991.—С.60.
- ⁹⁸ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України,—Харків, 1930,—Вип.ІІ.—С.92.
- ⁹⁹ Сдвиги в сельском хозяйстве СССР между XV и XVI партийными съездами: Сборник стат. сведений по сельскому хозяйству за 1927—1930 гг.—М- Л, 1931.-С. 13—14.
- ¹⁰⁰ Державний архів Російської Федерації.—Ф.320, оп.І, спр.61, арк.56.
- ¹⁰¹ Большевик. -1925. — № 19—20. —С. 43—44.
- ¹⁰² *Рыков А.И.* Индустриализация и хлеб. —М; Л, 1928. —С 54—55.
- ¹⁰³ ЦДАГО України,—ф.1, оп.20, спр.3013, арк.75.
- ¹⁰⁴ Там же —Арк.100.
- ¹⁰⁵ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. —Т.4.—К., 1980,—С. 141.
- ¹⁰⁶ *Ленін В.І.* Повне зібр. творів.—Т. 12. —С. 311.
- ¹⁰⁷ ЦДАВО.-Ф.1, ОП2, спр.4106, арк.32; спр.3933, арк.14.
- ¹⁰⁸ Известия ЦК КП(б)У.—1926. — № 8-10.-С.25.
- ¹⁰⁹ ЦДАГО України.-Ф.1, оп.20, спр.2329, арк. 97, 115, 134, 147, 154, 171.
- ¹¹⁰ Там же. —Спр.2133, арк.54.
- ¹¹¹ Там же. - С пр. 2334, арк.68.
- ¹¹² Историк-марксист, —1927, — № 5,—С. 122.
- ¹¹³ ЦДАГО України.-Ф.1, оп.20, спр.2329, арк. 134-135.
- ¹¹⁴ Наприклад: Вестник агитации и пропаганды.—1921,— № 11—12. —СЮ—12; Известия ЦК ВКП(б).-1921.- № 31.-С.2-3; Историк-марксист.—1927. —№ 5 —С122 та ін.
- ¹¹⁵ Цит.за: *Кукушкин Ю.С.* Сельские Советы и классовая борьба в деревне — М, 1968.—С. 53.
- ¹¹⁶ ЦДАГО України.-Ф.1, оп.20, спр.2221, арк. 12-14.
- ¹¹⁷ Там же —Арк. 8.
- ¹¹⁸ Известия ЦК ВКП(б).—1921. — № 31.-С.2-3.
- ¹¹⁹ ЦДАГО України,—Ф.1, оп.20, спр.2329, арк.154.

Підписано до друку 20.12.96 Формат 60*84 1/16
Ум.друк.арк. 2,45 Обл.вид.арк. 2,62
Тираж 300. Зам.139. 1996р. Ціна договірна
Поліграф.д-ця їй-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4